

5

Abibulla Seit-Celil, Mayre Mamutova

Qırımtatar tili ve edebiyatı

5
sınıf

2 qısım

Qırımtatar tili ve edebiyatı

Abibulla Seit-Celil,
Mayre Mamutova

2

Абібулла Сеїт-Джеліль, Майре Мамутова

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

підручник інтегрованого курсу для 5 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 2

Abibulla Seit-Celil, Mayre Mamutova

QIRIMTATAR TILI VE EDEBIYATI

orta umumtasil müessiseleriniñ 5-ci sınıf için
integrirolen kursu dersligi (2 qısımda)

2-ci qısım

Чернівці
«Букрек»
2022

Yıl gecesi

Evelde 'Yıl gecesi' qırımtatarlarınñ bayramları arasında ayrıca yerde turğan, çünki bu qadimiy qoranta bayramı sayılğan. Bu bayram qışnıñ başı olaraq dekabrniñ 22-de qayd etilgen. Bu künden soñ aqiqiy qış, eñ suvuq ve sert künler başlana.

Qırımtatarlar bu bayramnı bütün Qırımda qayd etkenler. Dekabr 22 kününe – Qantar (teraze), dep aytqanlar. Amma çeşit yerlerde onıñ adı çeşit türlü olğan. Meselâ, cenübiy yalıboyunda oña Kalenda degenler. Diger yerlerde ise bu bayramğa Yıl başı ya da Yılbaş gecesi degenler.

Halqnıñ bu bayramğa olğan munasebeti atalar sözlerinde aks ettirile. Meselâ:

Qırımda qış qantardan soñ başlana.

Qantardan soñ qaz qozlar.

Yıl gecesinde er bir evde sofralar donatıla, er kes şeñlene. Ev bikeleri beyaz elva, tavuq etinden ve pişken pirniçten 'Yañı yıl köbetesi' pişirgenler. Köbeteniñ ortasına pişken yımırta qoyğanlar. Balalar sofrada başında biri-birini qazan túbündeki küyenen ayalağanlar. Qaranlıq tüşken soñ, oğlan balalar kürkler kiyip, ya da eçki terisine sarılıp: 'Kalenda, kalenda, kalenda!'– dep, ev-evden yürüyenler. Balalar:

'At túbünde ayılım, ne berseñiz qayılım.

Berseñiz, oğluñız olsun, bermeseñiz – taz qızıñız olsun!'– dep, qıçıra ekenler. Ev bikeleri balalarga ceviz, qanfet, alma çıqarıp bergenler.

Aşırıq yigitler sevgililerine bir keseçik kömür bağışlağanlar. Güzel kız o kömürçikni alsa, yigitniñ ev ocağına saibe olacağına razılıq bere demektir.

Şu gece qoranta azaları eyi tüşler köreyik dep, yuqlamağa yatqanlar. Şu gece körgen tüşler kerçeklene dep sayıla eken. Sabasına alüşke şorbası pişirilgen. Qoranta azaları sofrada başında oturıp, alüşke şorbasını aşap, körgen tüşlerini aytqanlar. Büyükler ‘Hayır eyilikke olsun!’ degenler.

R. Kürtiyevden

Luğat:

ayrıca yer = özgün, hususiy yer
alüşke şorbası – галушки
aşıq = sevda
ayalamaq – *обмазувати*
Yıl gecesi = qış başlanuvı
küye – *сажа*
kürk – *хурто*
qadimiy = burunğı, pek eski
munasebet – *відносину*

Sual ve vazifeler:

1. ‘Yıl gecesi’ bayramı qırımtatarlarda ne için ayrı bir yer ala?
2. Qırımniñ çeşit yerlerinde bu bayramğa ne degenler?
3. Metinde atalar sözlerini tapıp oquñız. Olarniñ manasını aňlatıñız.
4. Bayramğa ev bikeleri nasıl aşlar pişirgenler?
5. Qaranıq tüşken soñ oğlan balalar ne yapqanlar?
6. ‘Hayır eyilikke olsun’ ibaresini nasıl aňlaysıñız?
7. İlk qışniñ 22-si – yılda eñ qısqa kün ve eñ uzun gece – küneşniñ turuvıdır. Ya yılniñ eñ uzun künü ve eñ qısqa gecesi nasıl künge keke?
8. Cümlelerni devam etiñiz.
 1. Qışniñ başı olaraq ilk ayınıñ 22-de ...
 2. Ev bikeleri tavuq etinden ve pişken ...

3. Qaranlıq tüşken soñ oğlan balalar ...
4. Aşıq yigitler sevgililerine ...
5. Qoranta azaları şu gecesi eyi tüşler ...

Sarf: Mürekkep cümleliñ quruluşu ve çeşitleri. Olarda toqtav işaretləri

Balalar, siz metinlerni oquğanda siz cümleler büyük olğanını özünüñge qayd etkendirsiz. Em böyle cümlelerde bir müpteda ve haber qruppası degil, bir qaç bar olğanını da sezgendirsiz. Demek, cümleliñ ekiden çoq terkip eticisi (müpteda ve haberi) olğanğa **mürekkep** cümle derler. Olar bir qaç qısımdan (adiy cümleden) ibaret olup, bir qaç mana bildire. Şu qısımlarnı birleştirmek için türlü vastalar kullanılır. Nutuqta olar arasındaki tınışnı ya da bağlayıcıları olur. Yazuvda toqtav işaretlərini belli etilir. Şuña köre mürekkep cümleliñ çeşitini tayin etmek mümkün.

Yani: yalınız tınış ile bağlı cümleler **bağlayıcısız**, qalğanları – **bağlayıcılı** olur. Bağlayıcılardan ğayrı, cümlelerni **-sa/-se** kibi ve diger yağamalar, **da/de** kibi ve diger derecelikler de bağlay bile. Lâkin episi ekseriyette **toqtav işaretlərini** tamamlanır.

İlk qış ayı

Dekabr – aralıq, ya da ilk qış ayı. Aralıq – yılñ on ikinci ayı olup, 31 künden ibaret. İlk qış ayı – qış mevsimi başlanğanı için böyle adlandırılğan. Bu ayda küneş kök eteginde pek alçaq yüre. Kökni bulutlar sıq-sıq qaplap ala. Eñ qısqa künler kele. Dekabrñ 22-de – yılñ eñ qısqa künü ve eñ uzun gecesi. Ondan soñ kün uzanmağa, geceler ise qısqarmağa başlay. İlk qış ayında qar az yağ ve topraq beyaz qar yorğanını bekley.

Qara qış

Yanvar – qara qış, ya da ocaq ayı. Ocaq ayı qışñ çillesi, yılñ ilk ayıdır. Bu ay 31 künden ibaret. Qara qış ayı qara boranlar, qattı ayaz-

larnen qorquza. Etraf beyaz boyanən ilvanlana. Ne de güzel manzara! Ayazlı knlerde qar quru ve yengildir. Ayaq tbnde onıñ qırsıldısı eşitile. Qarğa basqanda, o sına ve qırsılday.

Kiçik ay

Fevral – uvut, kiçik ay, yılınıñ ikinci ayı. Kiçik ay dört yılda bir 29, digər yıllarda 28 künden ibaret. Uvut – qıřınıñ soñki ayı. Başqa aylarğa baqqanda, bu eñ qısqa ay olğanı içn, halqımız onı böyle adlandırğan. Kkte kneş sıqça peyda ola. O, ketken sayın yerge ziyade sıcaq yollay. Ava yımşay. Evlerniñ cenp tarafında saçaq buzları peyda ola. Amma halq ‘Uvut, uvut – kn-künden suvut’ dep, nafile aytağan. Kimerde daa qar yağa ve qar boranları da ola bile.

■ -iş. Metinni oquñız.

Boz ky qır üstünde, yel kznde tura. Qır stnde olğanı içnmi, kyniñ qışı qattı ola.

Qara qış ortalarında kyni qar basa. Qarnıñ qalınlığı bazıda yarım metrni keçe. Qazma kreknen evden-evge yolçıqlar açmaq kerek ola.

Qış knleri qısqa ola. Adamlar saba erte turıp, knlik hizmetlerini yapıp bitirmege yetiştirmeyle, ortalıqqa qaranlıq çke başlay. Soñ yavaş-yavaş qıřınıñ uzun gecesi kmge kire. (M. Aliyev)

Mürekkep cmleni tapıp, böyle vazifelerini beceriñiz:

adiy cümlelerniñ sayısını tayin etiñiz;

baş azalarını qayd etiñiz;

bağ vastalarına kre çeşitini anıqlañız.

■ -iş. Metinni oquñız. Cümlede rastkelgen mrekkepleştirici vastalarını tayin etiñiz. (Esasen, mürekkep ayırılması olğan ve soydaş azalı cmlelerge diqqat etiñiz.)

Qışta

Qış ayaznen, beyaz qarnen keldi. Orman, bağça, ev damlarına beyaz qalpaqlar kiysetti. Etrafını sükünet qapladı. Qışlıq yuqu vaqtı keldi.

Qış aqşamları men azbarğa çıqıp, qarnıñ yağğanını közetmege sevem. Taze avada nefes alam. Amma da temiz ava! Sen bilesiñmi ne için qışta ava temiz ola? Onı qar temizley. Qar yerge tüşkende, avadan tozını ala.

M. Mamutova

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

- -iş. 'Yıl gecesi' ikâyesini ikâye etiñiz.
- -iş. Qış aylarına bağışlanğan metinlerge esaslanıp, olarnı genişletiñiz.
- -iş. Qış mevsimi aqqında alğan malümatnıñ esasında türlü mürekkep cümlelerni tertip etiñiz. Olarnıñ terkibinde *ise, de* kibi teñeştirüv, *lâkin, amma* kibi qarşı qooyucı, *ya / ya da* kibi ayırıcı, *ve, em, da/de* kibi qoşucı bağlayıcılar olsun.
- -iş. Oqulğan eserlerden 3–4 mürekkep cümle tapıp, talil etiñiz.

2-ncı afta

Yer yüzünde eñ aqiqatperver adam

Balaban burunlu küçük bir qartçıq ocaq başında otura da, özünüñ başına kelip keçken allarnı ikâye ete. Diñlep oturğanlar onıñ közüne baqıp küleler. Qart özünü sıqmay, sözüni ep devam ete ve ayğa nasıl çıqqanını, üç ayaqlı adamlar arasında nasıl yaşağanını, balaban bir balıq onı nasıl yutqanını, özünüñ başı nasıl qopıp tüşkenini ayta.

Künlerden bir kün, nasıldır bir yolcu onı diñledi, diñledi de, soñ:

– Buniñ episi uydurma! Seniñ aytqanlarıñ olğan şey degil, – dep bağırdı.

Qartçıq qaşlarını çattı ve qordalana berip:

– Graflar, baronlar, knâzlar ve sultanlar yer yüzünde benim eñ aqiqatperver adam olğanımnı er vaqıt ayta ediler, – dep cevap berdi.

Etrafında toplanğanlar daa ziyade şaqıldap küldiler:

– Münhauzen- aqiqatperver adam! Ha-ha-ha! Ha-ha-ha! Ha-ha-ha!

Lâkin Münhauzen iç bir şey olmağanday, sığınınıñ başı üstünde nasıl bir acayip terek öskeni aqqındaki ikâyesini devam etti.

– Terek?.. Sığınınıñ başı üstünde terek!

– Ebet. Vişne teregi... Terekniñ üstünde de vişneler...

Em öyle suvlu, tatlı vişneler ki...

- Siz metinde mürekkep cümlelerini tapıp olursız mı? Ya soydaş azalı cümlelerini? Ya da mürekkep ayırılması olğan cümlelerini? Er tasdiqlayıcı cevañızğa misal tapıñız. (Buña birinciden sizge birinci abzatstaki cümleler yardım eter.) Bundan ğayrı, tamamlanmağan mürekkep cümlelerini tapıp olursız mı? (Buña ise sizge eñ sıq qullanılğan 'ki' bağlayıcısının rastkelüvi yardım eter.)

Hucur sığın

Ebet, maña bundan da yahşı mücizeler rastkelgendir.

Bir kün men orman boyu kete ve yolda satın alğan tatlı ve suvlu vişnelerimni aşay edim. Bir daa baqsam – qarşımda bir sığın tura! Çatallı boynuzları olğan balabandan-balaban, mazallı ve dülber bir sığın! Yanımda ise – soñ açuvlanma, baqayım – tüfegime qoyıp atmağa bir qurşun bile yoq.

Sığın da qarşımda tiklenip tura ve benim tüfegim boş olğanını bilgenday, özünü iç de sıqmayıp, baqa edi. Bahtıma, mende bir qaç vişne daa qalğan edi. Men, tüfেকে qurşun yerine vişne çegirdegini qoydım. Ebet, ebet, külmeñiz, çegirdek qoydım.

Tüfek patladı, amma sığın yalnız başını bir sallap aldı. Çegirdek onıñ mañlayına barıp tiydi, lâkin oña iç bir zarar ketirmedi. Sığın şu an gür orman içine kirip ketti.

Böyle yahşı bir sığınnı qaçırğanıma men pek yandım.

Bir yıl keçken soñ, men kene şu ormanğa av avlamağa kelgen edim. Elbet, aradan eppeyi vaqıt keçken edi. Men vişne çegirdeginen olğan vaqianı endi büs-bütün unutqan edim.

Boynuzları arasında dallı-pıtaqlı bir vişne teregi ösken mazallı sığın gür orman içinden qarşıma atılıp çıqqanda, men pek taaciplendim! Ah, inanıñız, bu pek dülber, mazallı bir sığın edi: başınıñ töpesinde ise – güzel bir terek! Bu terekniñ, keçken sene maña qurşun hızmetini körgeñ küçük çegirdekten ösip yetişkenini men şu saat añladım. Bu keresi mende qurşun yetişmemezligi yoq edi. Men yahşı etip, közlep attım, ve sığın ölüm alında yerge serildi.

Böyleliknen men bir atışnen em qızartılğan et, em vişne hoşafı elde ettim, çünki terek pişken iri vişnelernen örtüli edi.

Doğrusını aytsam, men ömürimde bundan da lezetli vişne aşap baqmağan edim.

Fevziy Ablâyınıñ tercimesi (1941 s.)

Luğat

- av avlamaq – *полювати*
aқиqatperver = aқиqatçı
dallı = pıtaqlı
serilmek = tüşmek
közlemek – *прицілюватися*
qaş çatmaq – *наsupлювати брови*
qorıp tüşmek – *відірватися*
qordalanıp = qoraуıp
qurşun – *куля*
mazallı ~ iri
mücize – *диво*
taaciplenmek = ayretlenmek
tüfek – *рушниця, гвинтівка*
uydurma = masal
çatallı = dallı

Sual ve vazifeler:

1. Oquğan masalnıñ baş qaramanını tapıñız.
2. Ormanda Münhgauzen nege rastkeldi?
3. Bu rastkelişüv onı ne içün ğaflette qaldırdı?
4. Ferasetli qaraman ne yaptı?
5. Bir yıldan soñ baş qaraman ormanda neni kördi?
6. Av nenen bitti?
7. ‘Özüni sıqmay’ ibaresi neni bildire?
 - a) insanğa episi bir, o iç bir şey tüşünmey;
 - b) insan yalınız özünen meşğül;
 - v) insanı kimse, bir şey meraqlandırmay.
8. Münhgauzenniñ angi çizgisi oña qıym vaziyetten çıqmağa yardım etti?
 - a) qorqaqlıq;
 - b) ziyreklik;

v) ayvanlarğa beslegen sevgisi.

9. Münhgauzenniñ başına kelgen oşlu vaqia sizge neni ögrete?

a) boynuzları büyük olğan sığınlarğa baş qoşmamaq;

b) telükeli vaziyette tez-tez qaçmaq;

v) qıyın vaziyette ruhtan tüşmemek, çezim yollarını qıdırmaq.

10. Münhgauzen kimdir? Doğru cevapnı seçiñiz.

a) uydurmacı; b) hayalcı; v) yalancı.

11. 'Hayalcı' (fantaziyacı) sözünü angi şekli doğru tarifley?

a) aldatqan ve iftira aytqan adam;

b) hayallar qurmağa, uydurmağa sevgen kişi;

v) uydurmağa usta olğan ferasetli insan.

12. Masalniñ serlevasını daa bir kere oquñız. «Hucur» sözniñ

manasını belgileñiz.

a) hucur – ayretlendirgen; adden-tış;

b) hucur – uydurılğan;

v) hucur – adiy olmağan, mürekkep.

13. İkâyede 'Münhgauzen yer yüzünde eñ aqiqiy insan' dep aytila. 'Aqiqiy insan' ibaresi neni bildire? Doğru cevapnı seçiñiz. Baş qaramanğa bu fikir kelişemi?

a) er angi vaziyetten çıqış yolunu tapqan insan;

b) doğru aytqan ve daima aqiqatniñ tarafdarı olğan insan;

v) çoq kezgen ve çoq bilgen insan.

14. Münhgauzen aqqında diger masallarnı oqumağa istegiñiz peyda oldumu?

15. Masalnı tafsılâtlı ikâye etmege azırlanıñız.

İzaatlı luğatçıq

Baron – Ğarbiy Avropada fahriy unvan.

■ **-iş. Yuqarıda oqulğan metinde mürekkep cümlelerniñ şöyle nümünelerini tapıñız:**

- qısımları tire ile ayrılğanını; buña köre şöyle totaq işareti ne vaqıt qoyulğanını biliñiz. (Mında ocañızniñ yardımına muhtacsız. O, sizge:

a) *cümlede vaqialar birden deñişkende;*

b) *cümleñiñ ikinci kısmı neticeni bildirgende*

qoyulğanı aqqında haber etse kerek;

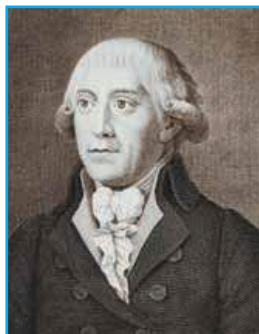
cümleler biri-birinen bağlayıcılarinen bağlı olğanlarını.

Mında *amma*, *lâkin* ve *çünki* bağlayıcılarını tapıñız;

soñki cümle qaç adiy cümleden ibaret?

Meraqlı malümat

Rudolf Erih Raspe — alman alimi ve yazıcı-sı, bir sıra acviy (satirik) eserlerniñ müellifi. Olardan eñ bellisi «Baron Münhgauzeniñ sergüzeştleri» eseridir. Rudolf Erih Raspe 1736 senesi Gannover şeerinde doğdı. Uquq boyunca tasil alğan soñ, Gannover kütüphanesinde kâtip olıp çalıştı. O, balalıqtan bilgige intilip, eñ ziyade qadimiy devir tarihinen meraqlana edi. 1767 senesi Raspe Pragadaki Karlov universitetiniñ professorı vazifesine tayinlendi. Amma 1775 senesi Londonğa qaçmağa mecbur oldı. Yazıcı ingliz tilini bilgeni içün alman tilinden ingliz tiline tercimeler yapıp, para qazanmağa başladı. 1785 senesi Raspe ‘Baron Münhgauzeniñ sergüzeştleri’ kitabını bastırıp çıqardı.

Rudolf Erih Raspe ömrüniñ soñunda İrlandiyağa avuşıp, 1794 senesi lekeli ummadan (*tib.* terlemeden) vefat etti.

Baron Münhgauzeniñ sergüzeştleri aqqında kitaplar unikal bir adisedir. ‘Baron Münhgauzeniñ sergüzeştleri’ eseri XVIII asırda Almaniyada yaşağan Münhgauzen adlı baron-

nin ömrü esasında yazılğan. O, arbiyelerden olup, bir müddet Rusiyede hizmet etken ve türklerge qarşı cenkleşken. Soñundan baron Almaniyaadaki çiftligine qayıtıp, ket-kete inanılmaz maceralar aqqında tarif etken azırcevap ikâyeci olaraq belli olğan. 1781 senesi sergüzeştler tolu bazı ikâyeler basılıp çıqqan. 1785 senesi ise alman yazıcısı E. Raspe olarnı işlegen ve neşir etken.

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

- -iş. E.R. Raspe ve onun eserleri aqqında tafsilâtlı ve meraqlı ikâye etiñiz.
- -iş. Baron Münhgauzenin esas çizgilerini kayd etmek için, *ki* bağlayıcısını kullanarak mürekkep cümlelerini tertip etiñiz. Meselâ: ‘Onin ziyrekligi şunda akis olundu ki, ...’, ‘Men şunu daa qoşmaq ister edim ki, ...’, ‘Mesele şunda ki, ...’ ve il.
- -iş. Münhgauzenin daa bir qaç sergüzeştini oqup keliñiz.

3-nci afta

Söz ve onıñ leksik manası. Birmanalı ve çoqmanalı sözler. Sözniñ doğru ve köçme manası

Tilde türlü şey ve adiselerge, olarıñ hususiyetlerine adlar berile. Bu adlar sözler vastasinen tanıla. Demek, söz belli bir manalar taşığanına köre tanıılır. Yani biz *alma* sözünü oña has sesleri ve oña ait *ne?* sualine köre mündericesini tayin etemiz. Em mında *alma+lar*, *alma+nı* kibi ve diger şekiller bizge onıñ **grammatik manası**na bilgi çoşa. Aslında ne mana taşığanı (demek, qaysı meyva olğanı) ise, onıñ **leksik manası**nı teşkil ete. Şu mananı da bizge **izaat luğatı** bildire bile.

Sözlerniñ nutuqta rastkelgen manaları izaat luğatında pekitilir. Olar tilimizniñ söz baylığını teşkil ve numayış ete. Bazı sözler bir mana taşıy. Olar **birmanalı** sayılır. Meselâ, *at*, *keñ*, *satmaq* ve il. Digerleri ise bir qaç mana taşıy, demek olar **çoqmanalı** sayılır. Meselâ:

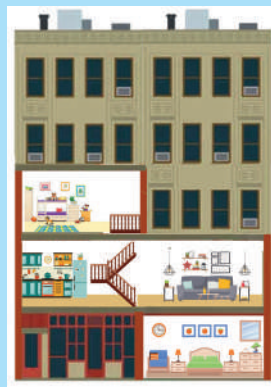
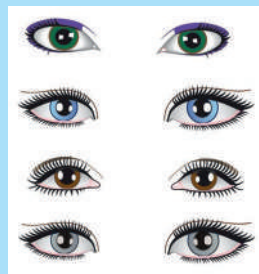
mavı, kök, elâ, çiy köz – şu, renkni bildirgen sıfatlarnen köz sözü *köröv müçesini* bildire;

köz tiymek, köz boyuncağı – söz *yaramay baqış* manasını taşıy;

üç közlü ev – söz *oda* manasında qullanıla ve il.

Çoqmanalı sözlerniñ doğru ve köçme manası ola bilir. Doğru manası sözniñ asıl manası sayılır, köçme mana ise onıñ adden tış hususiyetini bildire. O, alâqa vastasinen peyda olup, nutuqta qullanılğan manasını belgiley. Misaller:

añlatmaq – 1) tarif etmek. *Oca mevzunı yahşı añlata.*

2) *lingv. bildirmek. Söz bir kaç mana aňlata* (demek, sözniň bir kaç manası bar)

3) *aqıl qoymaq. Qartbabam maňa er şeyni aňlattı.*

Мал. Дідуць щось пояснює, наставляє

kelmek – 1) *bir yerge barmaq, ketmek. Kim keldi?*

2) *köçme eşitmek. Uzaqтан sesler keke.*

3) *köçme başla(n)maq. Baar keldi.*

4) *köçme irişmek. On yaşına keldi.*

5) *köçme yetmek, asıl olmaq. Aqlına keldi. Meydanğa keldi.*

6) *köçme qail olmaq, seslenmek, cevaplanmaq.*

Bir fikirge kelmek.

7) *köçme artından ketmek. Metinden soň resimler keke.*

8) *köçme ait olmaq, kelişmek. Onıň eşqına yaşamağa keke.*

9) *köçme olup çıqmaq. Qarpız kaç kilo keldi? Bu anter maňa uzun keldi.*

10) *köçme bermek. Riyaziyat oňa zor keke.*

11) *köçme istemek. Aşaycağım (içecegim) keke.*

(S. Üseinovniň luğatlarından)

■ **-iş.** Yuqarıda berilgen misallerde sözler çoqmanalı olğanını tasdiqlaňız. Bundan ğayrı, köçme manalarınıň belli bir vastası bar olğanını aňalaňız.

■ **-iş.** Luğat yardımınen *yetmek, yanmaq, tökmek* sözleriniň manalarını tayin etiňiz. Şuňa köre sözler birmanalı yoqsa çoqmanalı olğanını, em doğru ve köçme manalarını belli etmege tırışňız.

Kiçkene vahşiyler (qısqartılğan parçalar)

E. Seton-Tompson

I

Yan er şeyden ziyade hindularniň ayatına suqlana. Er baar onıň şuurını dünýalar kezip dolaşmaq arzusu sarıp

ala. Şimal betke uçayatqan kiyik qazlarını körgende qanı oynay: quşlarğa qoşulıp uçmağa istey.

Yanniñ bir talay mektep arqadaşları 'baarni sevgenlerini' aytalar, qızlar ise yılınıñ bu devrinde atta 'yürekleri öskenini' söyleyler, amma olarnıñ iç biri niayet baar kelgende Yanniñ közleri neden başqaca yanıp başlağanını, ne içün o, sınıfını terk etip uzaqlarğa qaçmağa istegenini añlap olamay.

– Ah, bu yerden qaça bilseydim! – eyecannen öküne o.

Onı hindularğa ya da çingenelerge qoşulıp, evden qaçmaqtan yalıñız babasından qorqqanı tutıp tura.

II

O yılı kiyik qazlar ne de güzel yır yırlar ediler! Olarnıñ sesi Yanniñ qalbine teren siñe, em buña cevaben yüregi sıqça çırpınırdı.

Türküniñ manasını añlap yetmege niyetlengen oğlan kimsesiz yollarnen yürüp, şimalge, tek şimalge, özenniñ yuqarı qısmına taba adımlar eken, eñ kimsesiz yerlerni seçti. Özen kündoğuş tarafqa buruldu, amma küçük bir ırmaçıq bu özenge sırttan kelip qoşulğanı içün Yan şu ırmaq boylap yürüp, tar deredeki bir ormandan keçti. Tezden bu yol onı siyrek terekli bir uvağa alıp çıqtı. Qocaman aqqayınlar, çamlar ve qarağaçlar taldasında şeffaf ırmaçıq şırılday, terekleriniñ pitaqları arasında kızıl sansarlar tınıştı bir körünip ala edi. İrmaq kenarında Yan erlen, suvsamır ve daa nasıldır ayvanlarınıñ izlerini kördi.

Bu yer o qadar tena edi ki, Yan bu yerlerni birinci olup keşf etkenine özü de pek tez inandı. Zaten, keşfiyatçı olaraq bu uvağa özünüñ tam adını bermege – uvanı Glenyan dep adlandırmağa aqqı olğanına da pek tez qandı.

İşte, şu anden oğlannıñ bütün oy-fikiri kendi uvasınen bağılı oldı. Yan boş bir daqqa taptımı, aman uvasına yol ala edi. Kimerde ise öz quvançı ile başqalarından de paylaşmağa istey edi.

Ebet, bu – onıñ öz dünyası edi. Bir zamanlarda çağalalar Kolumbnı Yañı Dünyağa (Amerika qıtası) yeteklep ketirgenleri kibi, bu dünyanı da oña kiyik qazlar köstergen ediler.

Babası özünüñ toprağını satqanda Yan pek efkârlandı. Amma şimdi azamatlı ağaçlar ösken ormanıñ bir köşesine saip olğan soñ Yan kene canlanğan kibi oldı. Bütün orman alemi onıñki olğanına dair duyğu Yannı iç terk etmedi.

III

Yannıñ ne baltası, ne de leskeri bar edi, lâkin episi bir, o özüne bir çadır qurmağa kirişti. Bunıñ için başta bir er taraftan sıq pıtaqlarnen qapalı tena bir yer taptı.

Kimden ne için saqlanmaq kerekligini o özü de bilmey, lâkin kitaplarda defalarca oquğan edi ki, aqiqiy izbasarlar öz qulübelerini yabancı közden çetçe bir yerde qura turğanlar.

O, qolaba leskernen irmaq kenarında çuqur qazmağa başladı. Yan eki boş künü devamında, boyuna yedi, enine dört fut olğan bir çuqur qaza bildi. Çadırını, işte, şu yerde qurmağa istedi. Lâkin eliñde ancaq qolaba balta ola turıp, qararnen otuz dane terek dalından nasıl çadır qurarsıñ? Er alda, Yan başqa bir qural qıdırmaq fikirinde degil edi. Hindularnıñ aletleri Yannıñ aletinden çoq yahşı olmasa kerek, degen fikir oña destek berdi.

Yan qulübe qurmağa yaraycaq material cıymağa başladı. Onıñ yerine başqaları olsa, bese-belli, başta bir eñ zarur şeylerni toplar ediler, amma o, öz çadırını azır alda körmekni pek tileksigeni için çuqurnı qazıp bitirgeninen birden qulübeniñ divarlarını kötermege kirişti. Divarlarda biri-birine beñzer eki ağaç bile yoq: olarnıñ birisi pek uzun, digeri – qısqaca, daa birisi egri, qıyış. Daa birleri büs-bütün çürügen: ya olarnı kesmek qolay edi de!

Tezden Yan kene malzeme qıdırmağa mecbur oldu, çünki çevre-çette material artıq qalmağan edi. O, şeerçikten yarım milâ qadar avlaqta bir talay ağaç obası körgenini hatırladı. Böylece, bir qaç bazar künləri şu ağaçları taşımaqnen keçti. Ağaçlarıñ doquzını divar için işletti, üç danesini ise çatı yasamaq için qaldırdı. Çatı ağaçlarını biri-birine teñ mesafede qoyıp, üstlerini pitaqlarnen örtti. Onıñ da üzerine qarağaç qabuğı töşedi, soñra balçıq ketirip, bütün damnı yahşıca sıladı, taptadı, kenarlarını tegizledi. Qulübeniñ damı terek pitaqları arasından közge çarpaması için onıñ üstüne yeşil yarpaqlar tökti.

Niyet, nice aftalıq israrlı emekten soñ onıñ orman evi endi azır edi!

Ervin Bekirovniñ tercimesi

Luğat:

- avlaqta = biraz uzaqta
adımlamaq = *mında*: zornen ketmek
azamatlı ~ acayıp
aqqayın – *береза*
defalarca = bir çoq kere
izbasar – *слідопит*
israrlı = sebatlı, metanetli (*наполегливий*)
keşfiyatçı – *першовідкривач*
keşf etmek – *відкрити, винайти*
vahşiy = kiyik (*дикун*)
kündoğuş = şarq (*схід*)
qanmaq ~ inanmaq
qarağaç – *в'яз*
qolaba lesker – *саморобна лопата*
qocaman = büyükten-büyük, balabandan-balaban
qulübe – *хатина, шалаш*
suvsamır – *видра*
sırttan = şimalden (*з півночі*)
taldasında = qaraltısında (*під покровом*)
tena yer = raat bir yer

terk etmemek = qaldırmamaq
tınış = teneffüs
uva = boş yer
hindular = qızıl terililer
çatı = taslaq (звiд, каркас)
şeffaf = arınıq, tüssüz
şuur = añ (свiдомiсть)
egri = qıyış
erlen – *mxip, mхорук*
efkârlanmaq = qasevetlenmek

Sual ve vazifeler:

1. Ne için baarde Yannın ‘qanı qaynay’?
2. Baş qaraman er şeyden ziyade nege suqlana?
3. Yan qazlarını yırlarını diñlep qayda adımladı?
4. Bu yol Yannı qayda alıp çıqtı?
5. Yan alança kelgende, o yerde neni kördi?
6. Yan ne için bu uvağa özünüñ adını berdi?
7. Oğlan çadır qurmaqı neden başladı? Yan çadır qurğasını aqqında abzatsını tapıp oquñız. Abzatsqa 2–3 sual tiziñiz.
8. Yan qurucılıqta işletken ağaçlar nasıl edi?
9. Daa bir talay ağaçnı oğlan qaydan alıp keldi?
10. Bala çadırınıñ damını nasıl qurdı? İkâyeden doğru cümlelerni tapıp oquñız.
11. Siziñ fikriñizce, Yan ormandaki evinde bundan soñ ne yapacaq?
12. İkâyeniñ devamını oqumağa istegiñiz peyda oldımı?
13. Yannı nasıl tariflemek mümkün?
 - a) Yan – yañğızlıqı sevgen bala;
 - b) Yan – çalışmağa sevgen oğlan;
 - v) Yan – tabiatnı sevgen ve hindular kibi ormanda yaşamağa azır olğan bala.
14. İkâyeniñ mevzusını angi cümle doğru tarifley bile?
 - a) Bu ikâye orman şaraitinde çadır quruv aqqındadır.

b) Bu ikâye azatlıq (serbestlik) ve mustaqillik, mesülietlik ve cesürlik aqqındadır.

c) Bu ikâye etraftaki tabiatnıñ güzelligi aqqındadır.

15. Aşağıda berilgen planğa esaslanıp, metinni ikâye etiñiz.

Plan:

1. Baarde Yannıñ arzuları.
2. Yan şimalde kimse yürmegen yerlerni tapa.
3. Yan çadır qurmağa başlay.

İzaatlı luğatçıq

Mil – Qadimiy Romada mesafeni ölçemek içün qullanılğan yol ölçevi birlemi. Qadimiy Romada qullanılğan milniñ uzunlığı 1482 metrni teşkil etken. Türlü memleketlerde türlü mil uzunlığı qullanıla.

Fut – bu söz ‘ayaq tübü’ manasını bildirgen *foot* ingliz sözünden kelip çıqa. İnglizlerde qullanılğan uzunlıq ölçüsidir. Türlü memleketlerde futnıñ uzunlığı türlü olur.

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

E. Seton-Tompsonnıñ ‘Kıçkene vahşiyler’ eserini ikâye etiñiz.

Köz sözüniñ manalarını tayin etiñiz.

Köz sözüniñ manalarını añlatıñız.

Köpeklerniň adetleri aqqında

Karel Çapek

O, doğğanda, avuçta sığğan, aňlaşılmağan, bem-beyaz bir şeyçik edi. Lâkin onıň eki qara qulaçığı, artında ise quyruçığı olğanı içün biz onı köpeçik kibi tanıdık. Biz küçeleşik qızçıq olğanını istedik ve onıň adını Daşenka qoydık.

Bugün saňa, Daşenka, aytqanlarım, bu masal degil, aqiqattır. Men bellesem, sen oqumış köpeçik olmağa istey-siň ve meni diqqatnen diñlersiň.

Çoq, çoq yuz, atta biň yıllar evel köpek adamğa hizmet etmey edi. O zamanda adam özü pek kiyik ve onıñnen yaşamaq qıyın edi. Onıň içün köpekler sürünen yaşağanlar. Em, sığınlar kibi, dağda degil de, büyük-büyük alanlarda yaşağanlar. O alanlarını çöl yaki preriya, dep adlandırılar. Mına ne içün köpekler alâ daa alanlarını seve ve öyle bir quvanıp çapqalaylar ki, tap qulaqları sekire.

Söz sırası şunu da soramaq isteyim, Daşenka. Sen bile-siňmi, ne içün köpekler yuqlamağa yatmazdan evel üç kere aylanalar? Mesele şunda ki, çölde yaşağan köpekler özüne qıntavlı yataq yasamaq içün yüksek otlarını biraz taptamaq kerek ediler. Olar endi çoqtan, sen yapqanıñ kibi, yımşaq qoltuqlarda yatsalar da, bu alışqanlıq olarda qaldı.

Ya köpekler gece ne içün afırıp, biri-birinen qonuşqanını bilesiňmi? Ebet, bu kene keçmişnen bağı. Sürüsini coymamaq içün olar gecelernen çölde biri-birini tosatsosat çağıra ediler.

Ya köpekler er bir taş, kütük ya da direk yanında art ayağını köterip, ne içün olarını suvarğanlarını bilesiňmi? Olar bunu ta prerialarda yapa turğanlar. Çünki sürüniñ er bir köpegi qoqlanıp, aňlay edi: ‘Ebe-e-et, mında doğmuşım keçti ve bu taştta öz imzasını qaldırdı’.

Ya köpekler kemikler ve ötmek kenarlarını ne için topraqqa kömgenlerini bilesiñmi? Olar bunu biñ yıllar evel yapmağa başladılar. Aç qalğan künü çıxarıp aşamaq için!

Köresiñmi, olar tap o zamanlarda pek aqıllı ediler! Aysa, ne için köpekler adamnen yaşamağa razı oldılar, dep soraysıñmi? Men saña aytayım. İşte, adamlar köpekler sürünen yaşağanını körip, olardan üner aldılar. Em böyle adam sürüsü, ebet, küçlendi ve çoq ayvan avlamağa çareleri oldu, qursaqları toymağa başladı. Adamlar yaşağan yerniñ etrafında ise obalarnen kemikler qala edi. Bunı köpekler körip, öz-özüne ayttılar:

– Adamlar yaşağan yerde o qadar çoq kemik olup da, özümüzge ayvan avlamağa nege kerek?

Bu vaqıttan başlap köpekler adamlar qayda barsa, peşinden yürmege başladılar. Ahır-soñu öyle oldu ki, köpekler ve adamlar beraber yaşamağa alıştılar.

Endi köpek öz sürüsünde degil de, adam sürüsünde yaşay. Onen yaşağan adamlar onıñ sürüsü olup qaldılar. Olarnı köpek öz doğmuşları kibi seve.

Mına böyle, işte. Endi ise bar, alançıqta çapqalap oyna – budır seniñ çölün.

Venera Seydametovanıñ tercimesi

Luğat:

adam sürüsü – *mında*: insan qabileşi

alan = orman tarlası

afırmaq = köpek dayın avuldamaq

direk – *стовп*

kütük – *пень*

qoltuq – *кресло*

qulaqları sekire – *вуха бовтаються*

qıntavlı = kelişkli, oñaytlı

kenar = çet

Sual ve vazifeler:

1. Oquğan ikâyeñizniñ serleवासını ve müellifini ay-tıñız.
2. İkâyeni begendiñizmi? İkâye qolay oquldımı?
3. Müellifniñ subetdeşi kim? Böyle şekilde ikâye etil-gen eserge alışqan ediñizmi?
4. Közüñiz ögünde nasıl levhalar canlandı?
5. Köpekler alanlarını sevgenleri aqqında ve mında qu-vanıp çapqalağanları aqqında parçanı tapıp oquñız.
6. Köpekler ne içün yuqlamağa yatmazdan evel üç kere aylanalar?
7. Köpekler geceleri afırıp, biri-birinen qoşuqanları aqqında abzatsını tapıp oquñız.
8. Köpekler kemik ve ötmek kenarlarını ne içün top-raqqa kömeler?
9. Köpekler ne içün adamnen yaşamağa razı oldılar?
10. Müellif 'laf etken' köpekniñ adı ne edi?
11. Köpeklerini angi sözlernen tariflemek mümkün?
(sadiq, açuvlı, tüklü,, büyük, kiyik,, mera-metli)
12. K. Çapekniñ ikâyesiniñ hususiyeti nede?
 - a) müellif oquyıcığa muracaatnen buluna;
 - b) oquyıcı dialognı çetten közete;
 - c) ikâye 3-nci şahıs adından beyan etile.
13. İkâyeniñ esas ğayelerini belgileñiz.
 - a) ikâye ayvanlarğa nisbeten sevgi aşlay;
 - b) ikâye oquyıcıda ayvanlarğa meraq doğura;
 - c) ikâye tek K. Çapekniñ kitaplarını oqumağa çağıra.
14. İkâye, elbet de, tam manada masal degildir, ya oña daa nasıl demek mümkün?
 - a) ibretli ikâye;
 - b) can sıqcı masal;
 - c) eglenceli ikâye.
15. Köpekler aqqında yañı bir şeyler öğrendiñizmi?
16. Begengen abzatsını ikâye etmege azırlanıñız.

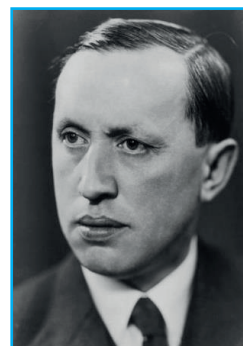
İzaatlı luğatçıq

Preriyalar – Şimaliy Amerikada yuzlerce kilometrge uzanğan ösümlikli qulan çöllər.

■ **-iş. Mürekkep cümlelerini tapıp, olarnıñ çeşitini tayin etiñiz.**

Bağlayıcı olğanını belli etmək için sizge cümleler arasında olğan dep, ki, da/de, -mı/-mi kibi vastalar yardım eter. Bundan ğayrı, bağlayıcısız cümleleri de tapıñız.

Karel Çapek – XX asırnıñ eñ belli çeh yazıcısıdır. O, 1890 senesi yanvar 9-da Avstriya-Macaristandaki (şimdi Çeh cumhuriyeti) Male-Svatonovitse köyünde dünyağa keldi. Babası zavodda ekim olup çalışma edi. Karel balalıqtan esnaflar ve çiftçiler arasında östi. Sağlığından sebep ordu hizmetine alınmağan edi. O, gazetada jurnalist ve tenqidçi olup çalıştı. 1916 senesinden edebiy eserler yazıp başladı. Karel Çapek ikâyeler ve romanlar, masallar ve fantastik eserlerinden belli oldı. Onıñ sayesinde fantast yazıcıları öz eserlerinde ‘robot’ sözünü kullanmağa başladılar. Robot – adam şeklinde yapılgan maqamlıq.

K. Çapek öz vaqtında Avropanı boylap seyaatlar yaptı. Er bir seferden öz oçerkleri için yañı malumat ketirdi. O, edip ve jurnalist olmaqtan ğayrı, aveskâr fotograf olaraq da şüret qazanğan edi. K. Çapek taypınmaz antifaşist edi. O, pyesa ve romanlardan ğayrı, detektiv janrında istihzalı (*іронічні*) eserler de yaza edi.

‘Daşenka, ya da küçeleknıñ ayatı’ – bir küçeleknıñ ösip yetişkeni aqqında tesirli bir ikâyeye. Bu eserni belli çeh yazıcısı Karel Çapek 1933 senesi yazdı. Bu eser bir çoq ülkelerde defalarca basılıp çıqqan edi. Eserde ‘tişlegen’, amma pek dülber olğan bir küçelek aqqında ikâyeye etile. Karel Çapek onıñ aqqında büyük sevgi ve mizahnen tarif ete. Eser adamlar ve köpekler arasındaki munasebetler aqqındadır.

‘Daşenka, ya da küçelekniñ ayatı’ kitabınıñ yañı neşirinde bir çoq resim ve Karel Çapekniñ özü çıqarğan fotosuretler berile. Fotosuretlerde Daşenkaniñ özünü körmek mümkün.

■ **-iş. İnternet vastasinen fotosuretlerni tapmağa tırışıñız. Öz teessuratlarıñız ile şu cümleden nevbetteki işte paylaşıñız.**

■ **-iş. Mürekkep cümleler vastasinen oquğanıñızni ikâye etiñiz. Buña ve, ise, lâkin, da/de ve ki bağlayıcılarını kullanıñız. Şu vastalar tek cümlelerni degil, soydaş azalarını da bağlaybilgenlerini unutmañız.**

Addaş sözler (omonimler)

Balalar, siz tilde ayıluvı bir, manaları ise bam-başqa sözlerge endi rastkelgendirsiz, dep tüşünemiz. Em mında olar, çoqmanalı sözlerden farklı olup, biri-birinen iç bağda olmağanını birden qayd eteyik. Meselâ,

yaqmaq1 – 1) alevlendirmek, tutaştırmaq. *Çöpükni yaqmaq.*

2) ateşnen qızdırmaq. *Sobanı yaqmaq.*

3) (içini) ışıqnen yarıq etmek. *Yarıq yaqmaq.*

4) *köçme* yoq etmek. *Ortalıqni yaqmaq.*

ve

yaqmaq2 – 1) yağlamaq, silmek. *Yaq yaqmaq.*

Şu sözleriniñ arasında manaca bağ sezilmey. Olar bam-başqa mana taşığanı için **addaş** sözler sayılır. Luğatta olarnı ayrı sözler kibi bereler. Em anda o addaş sözlerni (omonimlerni) üstteki raqamlar yardımnen tapmaq ve ayırmaq mümkün olğanını körip qalğandır-sız?.. Bundan ğayrı, *yapmaq1* sözü özü daa çoqmanalı olğanını da köresiz.

■ **-iş. Berilgen ibarelerniñ çoqusı turğun sayıla. (Buniñ ne olğanını siz yaqında olacaq derslerde öğrenirsiz.) Siz olarda qayd etilgen sözler çoqmanalı ya da addaş olğanını tayin etmek kereksiz.**

1. *Baş yazısın(1) köz körer.* 2. *Eyilikke kemlik yapma.*
3. *İşiñiz oñ kelsin!* 4. *Aqlı kese.* 5. *Yapraqlar içine ketti.* 6. *Bilgenim qadar ayttım.*

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

K. Çapekniñ ‘Köpeklerniñ adetleri aqqında’ eserini ikâye etiñiz.

Müellifniñ diger eserlerinen tanış olup, mündericesini ana tilimizde beyan etiñiz.

S. Üseinovniñ luğatlarından faydalanıp, *o*, *s* ve *t* ariflerine bir qaç addaş sözni tapıp, manasını anıqlañız. Olarğa misaller tapıñız (ya da özüñiz cümleler tertip etiñiz).

Addaş sözler luğatından bir qaç addaş sözlerni yazıp alıñız. Olar ile cümleler tiziñiz.

5-nci afta

Addaşlar (devamı)

Aytlıganda (telâffuz etkende) biri-birine oşay, lâkin yazılıvı başqa, em de manaları ayrı olğan sözlerge **sesdeş** derler, meselâ: ad /d~t/ – at /t/; kök (renk) – kok (aşçı).

Tek bir şekilde aynı aytilip ve yazılıp, manası ayrı olğan sözlerge **şekildeş** derler: yaz (yıl mevsimi) – yaz (*yazmaq* sözünüñ emir meyli); ötmek (aşlıq) – ötmek (keçmek) – ötmek (yırlamaq). Türlü söz çeşitlerine ait olğanı içün, olarnı tayin etmek qolay ola.

Bir şekilde yazılıp, aytiluvı farq etken, manası bam-başqa sözlerge **arifdeş** derler: sarma – sa`rma; kör (soqur) /köör/ – kör (körmek) /korö/; kir (*kirli) /köir/ – kir (kirmek) /kır/.

■ **-iş. Berilgen çiftlerniñ soñunda yañğıravuş seslerni birdirgen arifler ne vaqıt yazılğanını anıqlaңыз.**

Qayd – qayt, sed (=mania) /d~t/ – set, ald (=ög) /d~t/ – alt (=ast, tüp).

Manadaş sözler (sinonimler)

Bam-başqa yazılğan, manaları ise bir olğan sözlerge **manadaş** deyler. Ekseriyette olar şu umumiy mananıñ türlü yanlarını tamamlap, öz renkini qoşa. Böyle vastalar yardımınen biz olarnı nutuqta üslubine köre qullana ya da çeşit duyğularımıznı ifadeley bilemiz. Meselâ, *ürmet* – *sayğı* çifti duyğu tarafından farq eter (ekincisi manasını yükselte); *yıl* – *sene* ise üslup ceetinden farq ete (5 yıl keçti, *lâkin* 2022 senesi). Böyle etip siz, bazı manadaş sözler tam aynı bir mananı bildirebilgenini añlağandırız. Meselâ, *bet* – *yüz*, *el* – *qol* çiftleri tek tilge kelüvinen farq ete. (Siz tilimiz eki esas şiveniñ birleşüvinden asıl olğanını eşitkendiriz.). Bu, manadaş sözlerniñ peyda oluv yollarından biridir. Yani bir de bir şiveden edebiy tilge keçip manadaş sözler peyda ola, meselâ: *tüyme* – *dögme*, *dalğa* – *tolqun*, *öz* – *kendi*, *taqdir* – *taliy*,

baş – qafa, aytmaq – söylemek ve il. Olarnıñ farqı esasen keñce ya da tarca qullanuvdan tayin etilir. Meselâ, bir söz bitaraf sayılıp, laqırdınıñ çoqusı şartlarğa riayet etip qullanılır. Bu, aytmaq, dalğa, baş, taqdir sözlerine aittir. Diger sözler ise añlam ya da daa tar (qaysı bir bediyy sımalarda) munasebetlerde rastkelir. Demek, olarnıñ qullanuv saası sınırlıdır. Bu, *qafa* (istila), *taliy, tolqun* (bediyy eserlerde), *kendi* (laqırdıda) sözlerine aittir.

Lâkin diger allarda sözlerniñ manaca farqlılıqlarını daa açıq sezmeğe mümkün. Meselâ, *tez* (bitaraf) – *acele* (resmiy) – *çabik* (laqırdı) – *vızlı* (kitabiy, yazma) – *süratlı* (ilmiy) sözleri manadaşlarınıñ sırasını teşkil ete. Olar biri-birinden hususiy renk qoşqaninen farq ete (şu renkler yanlarında qavuzlar içinde berilgen). Siz şu renklerni ket-kete qırım-tatar tilinde bediyy ve diger edebiyatnı oquğaninen seze bilirsiz. Şimdi ise luğattan faydalanıp, belli bir neticeler çıqara bilesiz.

Üslubiyet aqqında kirış malümat

Böyleliknen, yuqarıdaki mevzuda siz daa üslüp ne ve qaysı üslüpler bar olğaninen de tanış oldıñız. Bunı terence siz keççe ögrenirsiz. Mında ise biz sizge aslında er angi metinniñ türlü maqsat ve vazifeleri bar, dep aytıp keçmelimiz. Şu talaplarğa köre de metinge sözler saylanılır. Demek, er bir üslüpniñ özüne has çizgisi olup, şuña köre metinni tayin etmege yardım ete.

Meselâ, laqırdıda biz *laqırdı* üslübünden faydalanamız. Siz buña dialoglar tizgende ya da oquğanda (laqırdı üslübiniñ *yazma* şekli) ya da özara laqırdı etkende ya da qonuşqanda (laqırdı üslübiniñ *ağzaviy* şekli) rastkelesiz.

Nazariy malümatnen tanış olğanda yoqsa diger fen dersliklerini oquğanda, biz *ilmiy* üslüpte yazılğan metinlerni oquymız. Anda sıq *istilalar* rastkelir.

Resmiy vesiqalar (ariza, ilân, yarlıq, şeadetnameler) *resmiy* üslüpkе riayet etip yazılır.

Bediyy eser *bediyy* üslüpniñ çizgilerine has olur. Yazılğan eser ve filmler şu üslüpte yaratılır.

Kütleli haber vastaları *publitsistik* üslüpte çalışır. Olar cemaat için haber yetkize. Şu üslupniñ çizgilerini siz teleyaynlardan, radio ve mediaresurslardan seze bilesiz.

Diniy kitaplar ve malümat *diniy* üslüpte yazıla. Mında dinimizge has añlamlar, Quran ve diger muqaddes kitaplardan söz ve ibareler, ekse-riyette arap tilinden alınmalar rastkelir.

Laqırdı üslubinden ğayrı, üslüplerniñ episi *kitabiy* sayılır.

Üslübiy hususiyetlerni tilniñ ayrı bir bölügi – *üslübiyet* ögrene.

Luğat:

üslüp – *стиль*

laqırdı – *розмовний*

resmiy – *офіційно-діловий*

publitsistik – *публіцистичний*

diniy – *релігійний*

kitabiy – *книжний*

yazma – *письмовий*

ilmiy – *науковий*

bitaraf – *нейтральний*

istila – *термін*

sıma – *образ*

kütleli haber vastaları – *засоби масової інформації*

teleyayın – *телепередача*

alınma – *запозичення*

ilân – *об'ява*

ariza – *заява*

şeadetname – *свідоцтво*

yarlıq – *грамота*

muqaddes – *священний*

veziqa – *документ*

alınma – *запозичення*

nazariy – *теоретичний*

Balalar, aşağıdaki işler 2000 senesi Aqmescitte belli ocalarımızniñ müellifliginde çıqqan **'Eglenceli grammatika'** kitabı esasında tertip etilgen. Onı kütüphaneden alıp, qoşma olaraq daa bir qaçını becere bilesiz. Siz kitapnı begenirsiniz!

■ **-iş.** Qavuzlar içindeki manadaş sözlərdən kəlişken soyunu sözlərgə qoşıp oquñız.

1. Alim, göl (üşüdi, buzladı).
2. (Yürek, qalp) hastalığı.
3. Qoqu burnuma (urdu, kötekledi).
4. Yekün, netice (çekmek, çıxarmaq).
5. Beden, kevde(si) (terbiyesi, terek).
6. (Yüksek, yüce) unvan.

■ **-iş.** Sözləni biri-birine kəliştiriñiz.

1) türkü	para	2) işlemek	yorulmaq
aqça	şavle	boldurmaq	qaytarmaq
nur	ses	tekrarlamaq	çalışmaq
davuş	yır		

■ **-iş.** Manadaş sözləniñ sırasında nutqumuzda sıq qullanğan sözləni belgileñiz.

Bet – yüz – çere; güzel – dülber – şırnıqlı; ayat – ömür – yaşayış; büyük – balaban – qocaman; ürmetli – sayğılı – mühterem.

■ **-iş.** Sözlər taqımlarında birer artqaç söz bar. Onı tapıñız.

1. Bita, qartana, tize.
2. Beyaz, qızıl, aq.
3. Üşümek, aşamaq, buzlamaq.
4. Teren, ufaq, küçük.
5. Ürmet, aqıl, sayğı.

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

Addaş sözlər luğatından sesdeş, arifdeş ve şekildeşlėni tapıñız. Manalarını anıqlañız.

Manadaş sözlər luğatından bir qaç sırasını yazıp alıp, olarñıñ farqlı çizgisini anıqlamağa tırışıñız. Buña sizge S. Üseinovñıñ luğatları yardım ete bile.

‘Eglenceli grammatika’da keçken mevzularnen bağlı krossvordlarnı ezmege tırışınıız.

2008 s. R. Fazıl, ř. Selim tarafından tertip etilgen ‘Ey, ana til! Ey, tuvęan til!..’ cıyıntığınen tanış oluņız. Halqara ana tili künü arfesinde bir qaç şiir oqup, eņ begenegeniņizni ifadeli oqumağa ya da ezberlemege azırlanıņız. Bunı er yıl adet etiņiz.

6-nci afta

Ana tilim

Refat Çaylaq

Vatanımda ana tilim doğdı, östi, güllledi.
Bu topraqтан quvet alıp, gönceleledi, gürlledi.

Bu topraqта tamır attı, pıtaqlandı, dallandı,
Bu topraqта eybetlendi, şekerlendi, ballandı.

Bu topraqта dalğalandı, bu topraqта beslendi,
Bu topraqта silâlandı, bu topraqта süslendi.

Bu topraqтан sürgün oldı, qayıtıp keldi ğayrıdan.
Bu topraqта azap çekip, öle azap, qayğıdan.

‘İmdat, imdat, imdat!’ diye gece-kündüz ağlay o,
Bu topraqта köz ögümde başqa tilge döne o.

Ana tilim, baba tilim, yoq men seni öldürtmem,
Men tilimni bu topraqтан iç bir vaqıt sildirtmem!

Luğat:

azap = ah, eziyet

beslenmek – ğıda (aşayt) almaq

gönçelenmek = gönçesi olmaq

gülllemek = çeçek açmaq

gürlemek – sesi çıqmaq, yañğırmaq

dalğalanmaq = *mında*: yerden ösip çıqmaq

dallanmaq = pıtağı çıqmaq

dönmek = aylanmaq, çevirilmek

öldürtmemek = öldürmege bermemek

imdat = yardım

diye = dep

qayğı = qaar, ğam, qasevet

quvet = küç

pıtaqlanmaq = dallanmaq

sildirtmemek = silmege bermemek

silâlanmaq = silâ tapmaq

süslenmek = yaraşmaq

tamır atmaq = tamırlaşmaq

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni ifadeli oquñız. Şair oquyıcılarınen nasıl duyğularınen bölüşe?

2. Şiirdeki qaysı sözlerniñ manası añlaşılmađı?

3. Mezkür şiirni eki qısımğa bölmek mümkün. Birinci qısımnda tilniñ inkişafı aqqında ikâye etile. Bu qısımni tapıp oquñız.

4. Ekinçi qısımnda ana tilimiz tüşkün alda olğanı, mıtlaqa işke kirişip, onı saqlamaq kerekligi aqqında aytila. Bu qısımni tapıp oquñız.

5. Şiirniñ esas mevzusu ne? (Adet üzre, şiirniñ mevzusu onıñ serlevasında akis oluna.)

6. Qırımtatar tilini qorçalamaq kerek, degen müellifniñ fikrinen razısız mı?

7. Şiirni daa bir kere oquñız. Müellif qaysı söz çeşitiniñ sözlerini sıqça işlete? Qaysı söz çeşitlerini müellif iç de qullanmağan?

8. Bir çeşit sözlerden başlanğan satırlarnı oquñız. Edebiyatta böyle adisege ne derler?

9. Ana tili aqqında ikmetli ibarelerni oquñız. Qaysı birini begendiñiz? Onıñ manasını anlatıñız.

‘Ana tili – bu ecdatlarımız bizge qaldırğan hazine’

‘Ana tili – bu balalıqta, mahsus ögretilmeyip, menimselgen til’.

10. Şiirni ifadeli oquñız, ezberleñiz.

Qarama-qarşı manalı sözler (antonimler)

Qarama-qarşı mana bildirgen sözlerge **qarama-qarşı manalı** (antonimler) deyler. Olar bir mevzuğa ve bir söz çeşitine ait olmalı. Meselâ, *cesür* ve *qorqaq* sözleri sıfat olup, insan ya da diger bir mahlüqniñ tabiatını (demek, bir mevzunı) añlata.

Bu çiftler bir qaç yolnen teşkil olunır:

- **tilimizniñ temeli** sayılğan qarama-qarşı manalı sözler vastasinen: yahşı – yaramay, sıcaq – suvuq, uzun – qısqa, qıyın –qolay, ağır – yengil;

- **umumi bir mana etrafında** qarşılıq bildirip. Şu mana olarnıñ **merkezi** olur. Meselâ, *yüksek* ve *ałçaq* sözler içün *orta* sözü merkez sayılır;

- **alınmalar** vastasinen: para – aqça, musbet – menfiy, fayda – zarar, yengil – zor, müşkül;

- qarama-qarşı mana bildirgen **yalğamalar** ya da **yardımcı sözler**ullanıp: *aqıllı* – *aqılsız*, *bağlayıcı* – *bağlayıcısız*; *tolu* – *tolu olmağan*; *faydalı* – *zararlı*.

■ **-iş.** Aşağıda berilgen şiirde ise tek oña has qarşı manalı sözler rastkele. Serbest nutuqta ise olar qarşılıq bildirmez. Olarnı tapıñız.

Ana tili

Naciye Ametova

Qırım tili – bizim til,
Ögren onı, teren bil!
Yolda, evde ep söyle,
Ğururlanıp, eybetle.
Asırlar devamında,
Laf etkenler bu tilde:
Qartana-qartbabamız,

Em de ana-babamız.
Şairler yazğan şiir,
Bestekârlar – dülber yır.

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

R. Çaylaqnıñ ‘Ana tilim’ şiirinde ve onıñ luğatında rastkelgen manadaş sözlerni teñeştiriñiz. Siziñ fikriñizce, müellif nege olarnı qullana?

‘Ana tili – bu ...’ ibaresini öz sözleriñiznen devam etiñiz. Soñ metin yazıñız.

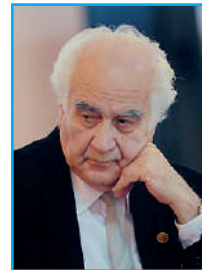
N. Ametovaniñ ‘Ana tili’ şiirini ezberleñiz.

Qarama-qarşı manalı sözler luğatından 5 türlü çift yazıp alıñız. Şu sözlernen cümle tiziñiz.

7-nci afta

Öz tilini bilsin er kes

Seyran Üseinov

Tuvğan tilni candan seve
Er bir insan balası.
Bu sevgini oña aşlay
Anasinen babası.

Tildir bizni birleştiren,
Bizlerni adam etken.
Dertleşmege imkân bergen,
Yoq bir şey tilge yetken.

Dünya malı fayda bermez
Bir millet ilsiz olsa.
Biñ peşman da hayır etmez,
Balalar tilsiz qalsa.

Yeter endi, keldi vaqtı,
İhmallıqтан qaçayıq.
Halqımıznıñ qartı-yaşı
Kitaplarını açayıq.

Öz tilini bilsin er kes,
Maqsadına irişsin.
Öz tilinde yengil, serbest
Bülbül kibi laf etsin.

Luğat:

birleştirmek = bir etmek

dertleşmek = derdini aytmaq

ilsiz = yurtsız, vatansız

imkân bermek = imkân yaratmaq, mümkün etmək

peşman – *каяття*

serbest = ür, azat olğan

hayır etmez ~ yardım etmez

ehmallıqtan – *нехтуючи*

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni ifadeli oquñız.

2. Şiirniñ esas mevzusını tayin etiñiz.

3. Şiirniñ esas fikri neni ifadeley?

a) insan öz ana tilini ögrenmek, ana tilinde kitaplar oqumaq gerek, tuvğan tilini sevmek, ana tilinde serbest laf etmek gerek.

b) er bir til acayıptır. Adamlar dünyanen qonuşqanda imkân açqan bu vastağa quvanmaq gerekler.

4. ‘Biñ peşman da hayır etmez’ ibaresini nasıl añlaysız?

5. Nasıl yañı sözler, ibareler aqlıñızda qaldı?

6. Manadaş sözlerniñ sırasını oquñız ve aqlıñızda qaldırıñız: *adam – insan – kişi; laf etmek – laqırdı etmek.*

Qarşı manalılarınñ çiftini oquñız ve aqlıñızda qaldırıñız: *yengil – ağır, qıyın.*

Manadaş ve qarşı manalı sözler nutqumızda nasıl yer ala?

7. Ana tili aqqında ikmetli ibarelerni oquñız. Olardan qaysını ziyade begendiñiz?

‘Ana tili – bu bir de bir millet vekilleri özara laf etken til’.

‘Ana tili – bu halqıñıñ maneviy küçü’.

Bir daa tüşünip, ‘Ana tili – bu ...’ ibaresini öz sözleriñiznen devam etiñiz.

8. Şiirni ifadeli oquñız, ezberleñiz.

PEKİTÜV

Er tilniñ bar özcesine
Güzelligi, tuvğan ili.
Qırım yarımadasınday
Dülber qırımtatar tili.

(R. Fazıl)

- **-iş. Manadaş sözlerni oquñız. Olarnıñ farq etici çizgisi aqqında fikir yürsetiñiz. Bunu nutuqta qullanılğanına köre misaller ketirerek tayin etmege tırıñız.**

Nümüne:

Tüs – renk; yürek – qalp; tayaq – sopa; taqdir – taliy; tatlı – şırın; işlemek – çalışmaq; beñzemek – oşamaq; boldurmaq – yorulmaq; öz – kendi; ne vaqıt – qaçan – ne zaman; birden – apansızdan; daima – er vaqıt; qırmısqa – qarınca; baraq – köpek – it; deva – ilâc – derman; kişi – adam – insan; orman – dağ – tav; çeber – usta; peşkir – yüzbez; türkü – yır; kürsü – oturğıç; qona – masa; qol – el; qoranta – aile; nur – şavle; qardaşım – kadâm; ayat – ömür – yaşayış; balaban – büyük; çeşit – türlü; ötelər – yırlaylar; bahşış – ediye; alev – ateş; qara – siya; al – qırmızı; kenar – çet; üşümek – buzlamaq; sayğı – ürmət; yenge – dudu; bita – qartana; ses – davuş; arzu – istek; ömür – ayat; qaar – qasevet; qadın – apay; çamur – balçıq; sene – yıl; baş – qafa; diger – başqa; tekâran – azaçıq; açtı – qapattı;

- **-iş. Qarşı manalı sözlerniñ qullanuvına cümleler yardımnen misal ketiriñiz.**

Beyaz – qara; tar – keñ; ağır – yengil; yahşı – yaman; siyrek – sıq; toq – aç; arıq – semiz; bayat – taze; erte – keç; balaban – kiçkene; qattı – yımşaq; sağlam – hasta; aqıllı – aqılsız; sıcaq – suvuq; yarıq – qaranlıq; yüksek – alçaq; qış – yaz; oğlan – qız; şeer – köy; dert – derman; dost – duş-

man; qaraman – qorqaq; zarar – fayda; qartana – qartbaba; saba – aqşam; kündüz – gece; yaşlıq – qartlıq; cenk – barışiq; uzun – qısqa; tenbel – işkir; oğlan – qız; bermek – almaq; külmek – ağlamaq; üst – iç; batır – qorqaq; kelmek – ketmek; tuzlu – tuzsuz; dülber – çirkin; davuş – ses; faydalı – faydasız; faydalı – zararlı; hatırlamaq – unutmmaq; edepli – edepsiz; yuvaş – atik; yañğıravuş – sağır; az – çoq; artında – ögünde; bar – yoq; başı – soñu; qadimiy – zemaneyiy; quru – sılaq; külmek – ağlamaq; maqtamaq – sögmek; oturmaq – turmaq; turmaq – yatmaq; temiz – kirli; uzaq – yaqın; adiy – mürekkep; anda – mında; az – çoq; aqiqat – yalan; yaş – qart; yaşlıq – qartlıq; yañı – eski; ince – qalın; içeri – tışarı; kök – yer; qurmaq – bozmaq; toq – aç; eyilik – kemlik; yazlıq – qışlıq; kirdi – çıqtı.

■ **-iş. Addaş sözlerniñ mana ceetinden farqını cümlede qullanaq kösteriñiz.**

Bağ, sağ, kâmil, çal, top, Saniye, yaş, ava, bet, çekmek, çalmaq, saz.

■ **-iş. Addaş sözlerniñ çeşitini tayin etiñiz.**

Yahşı' – ya'hşı, qattı (qatmaq) – qattı, iç (içmek) – iç, tuz – tüş, bar (barmaq) – bar, al (almaq) – al, qız (qızmaq) – qız, baqa – baqa, qoy (qoymaq) – qoy, çıq (çıqmaq) – çıq, tış – tiş, tüş (tüşmek) – tüş.

8-nci afta

Turğun ibareler

Talebeler, siz cümle tizgende, fikriñizni çoquısı allarda ayrı sözlerni birikmelerge serbest qoşıp şekillendiresiz. Em siz saylağan sözlerniñ er biri, cümlede özüniñ ayrı manası olıp qullanıla.

Lâkin bazıda öyle ola ki, özüniñ ayrı manasından farq etip, bir qaç söz, birleşip, umumiy mana bildire. Meselâ, 'başı kökke yetmek' birikmesinde er bir sözniñ ayrı, luğattaki manası olsa da, olar birlikte 'pek quvanmaq' manasını bildire. Böyle birikmelerge **turğun ibareler** deyler, çünki olarnıñ terki bindeki sözler, tek böyle tertipte qullanğanda deñişmegen bir mananı teşkil etti. Şunıñ içün cümlede qullanğanda olarnıñ terki bindeki yerini (bazıda da şekillerini) deñiştirmek olmaz. Şu sözlerniñ episi de bir vazife becerir.

Şu ibarelerniñ kölemi, til inkişaf etkeninen daima yañı soylarinen tola. Çünki ayrı bir fikirni nutuqta azır bir şekilde qullanmaq mümkün ola. Meselâ, *ğalebe qazamaq, zarar ketirmek, para yapmaq, asretlik çekmek* ya da *yıl-yıldan, nesil-nesilden, balabandan-balaban* kibi şekiller şu sıradandır. Olar turğun ibareler (ya da ilimde – frazeologizm) olmasa da, **azır nutuq birlemleri** sayıla. Bundan ğayrı, **ibare**lerniñ özü ayrı bir janrını bile teşkil ete. Keñ tarqalıp, olar umumen til zenginliğini ifadeley ve şahsen insanniñ söz ustalığıniñ esasını teşkil ete. Meselâ:

adıñnen qart ol – birevge uzun ömür tilep aytıla;

aytmağ a til barmay – oñaytsızlanmaq; aytıp olamamaq; fikirni aytmaqtañ çekinmek;

azır aşqa duacı – özü bir şey yapmadan azır şeyge kelip yetişmek;

aqıl qoymaq – 1) nizamğa, tertipke çekmek, terbiyelemek;

2) cezalamaq. (F. Veliyevniñ 'İbareler' kitabından)

■ **-iş.** Berilgen turğun ibarelerniñ manasını anıqlañız. Olarnı aǵ-zaviy nutquñızda qullanıñız. Buña cümleler /küçük metinler tertip etiñiz.

1. Qararsız eglencege (kezintige) berilmek. 2. Közden ğayıp olmaq. 3. Qollarını yibere bermek. 4. Payını bermek. 5. Payını almaq. 6. Belâdan qurtulmaq.

■ **-iş.** Berilgen cümlelerniñ manasını añlatıñız.

1. Men onıñ ne yapacaǵını pek yahşı bilem de! 2. İşle-riñiz oñ kelsin! 3. Közüñiz aydın! – Aydında olsun! 4. Qaba-atnı oña taşladılar. 5. Qısmeti açıldı. 6. Ötü patladı.

■ **-iş.** Bu ibarelerni nutuqta nasıl qullanacaǵıñıznı cümlede kösteriñiz.

1. Vaziyetke köre. 2. Satın almaq. 3. Satıp yibermek. 4. Ne bermegen Alla /belki bir şey olur/ ne olsa olsun dep. 5. Ruhtan tüşmek. 6. Ruhunu kötermek.

■ **-iş.** İbarelerni olarnıñ manasına keliştiriñiz.

1. Bizden bir qalaqay,
topraqtan biñ qalaqay.

2. Biñ peşman olmaq

3. Göñül qırmaq

4. Közge kirmek

5. Merekep yalağan

1. Tasil körgen, oqumış;
oquğan adam

2. Bereket daa çoq olsun

3. Kimniñdir sayǵı-ürme-
tini, işançını qazanmaq

4. Birevniñ canını aǵırtmaq

5. Başını divarǵa urmaq,
yapqan işine peşman et-
mek; yañlış iş yapqanını
añlamaq

Qırım baari

Ablâziz Veliyev

Acayıp ölkemiz bar,
Onı candan sevemiz.
Küz, qış, yaz em baari
Cıyınıqlı ter-temiz.

Amma baar mevsimi
Episinden yahşıdır.
Diñlep qaval sesini
Deysiñ 'Vatan aşqıdır'.

Çoçamiyler, lâleler,
Patlaqçanaq, kök totay,
Dır-dır Fatma, naneler –
Tabiiyler kök otday.

Dere, dağ ve qırları
Sanki dersiñ bir maqat.
Göñül ohşar yırları
İnsanğa berip taqat.

Menim için sen daim
Anam kibi dülbersiñ.
Aziz ana-Vatanım
Biz için sen gül yersiñ.

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni ifadeli oquñız.
2. Şiirniñ mevzusını tayin etiñiz.
3. Şiirniñ esas fikri (ğayesi) neni ifadeley?
4. Eserde rastkelgen yañı sözlerni elektron luğat vastasinen añlamağa tırışıñız.

5. ‘Göñül ohşar’, ‘taqat berir’ birikmelerinde sözlerniñ köçme manasını tayin etiñiz. *Göñül* ve *taqat* sözlerine manadaşlarını tapıñız.

6. Şair Vatannı kimnen teñeştire? Buña köre ömrümüzdeki emiyeti aqqında netice çıqarıñız.

7. Vatan aqqında atalar sözlerini hatırlañız.

8. Şiirni ifadeli oquñız. Vatanimizniñ, siz körgen baar manzarasını (sözlernen ya da resimnen) tasvir etiñiz.

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

■ Evel oqułğan eserlerniñ bazılarında turğun ibarelerini tapıp, defteriñizge yazıp alıñız. Olar bildirgen manasını hatırlañız.

■ Luğattan faydalanıp, şöyle birikmelerge qırımtatar ibarelerini tapıñız: *вухо ріже; все одно; гірше не може бути; говорити до діла; легко сказати; ламаного гроша не вартий; порушити слово; не пхай носа до чужого проса; ні слуху ні духу.*

■ Oca teklif etken baarge aqqında şiirlerni oquñız. Olarnı talil etiñiz.

■ Böyle ibarelerniñ manasını tayin etiñiz: Alla bile; bar sesinen; köpek suvarıp yürmek; yüregine (canına) tiymek; (öz) boynuna almaq; özüni tutmaq; köklerde uçmaq; iç olmasa; aqlına kelmeq; aqıl qoymaq; aqlından çıqmaq.

9-nci afta

Aziz ana

Alyana Osmanova

Anam – benim can dostum,
Sırımnı açam oña.
Ögütlerinen büyüdüm,
İkmetli benim anam.

Anam çoq şeyler bile,
Közlerinde ışıq bar.
Şırın sözləri ise –
Dünyada eñ tatlı bal.

Geceni kündüz etip,
Tınım bilmey er ana.
Qartlıq çağına yetip,
Balanen ğururlana.

Ana biz için aziz,
Daima tazim etem.
Anamıznı sevemiz,
Ürmet ile baş egem.

Onıñ qadrin bileyik,
Ana-bir, başqası yoq.
Göñülin kötereyik,
Anağa borcumız çoq.

Luğat:

Ögüt = nasiat (*настанову*)

sır – *тайна*

ikmetli – *мудруй*

tınım ~ tınç, raat vaqtı olmay

çağına yetmek = yaşına yetmek

tazim etmək – temenna etmək, şereflemek

Sual ve vazifeler:

Müellif, anasına sevgisini ve bütün analarağa ürmetini ifadeleme için nasıl söz ve ibarelerni qullana? Defteriñzge yazıp alñız. Olar şiirde qaysı yolnen (tasviriy vastalarnen) qullanğanını oca yardımınen anıqlañız. (*Malümat için: oşatıp, teñeştirip, qıyaslap ve il.*)

Şiir serlevasınıñ teren manasını nasıl añlaysıñız?

Balalar analarağa öz ürmet-sevgilerini nasıl ifadelemek kerekler?

Şiirni ifadeli oquñız.

Söz terkibi ve söz yapıluvi

Sözniñ tamırı ve negizi

Yalğama. Tamırdaş sözler

Cümlede sözlerni biz deñişmegen alda ya da kerek şeklinde qullanamız. Cümleге kerek şekli qırımtatar tilinde sözniñ **tamırından** soñ **yalğama** qoşulıp teşkil etilir. Er bir yalğamanıñ sözge qoşqan manası bar. *Tam* mana tamırında saqlanır. Bu, sözniñ özegidir:

Bir+leş+ken **biñ+ni** **yıq+ar** – *це коринь та суфіксу*)

Yalğamalar ardı-sıra ile sözni *qoşma* manalarinen tamamlar. Şu yalğamalar türlü vazife becerir. Yañı mana ifadelegen yalğamağa **söz yapıcı** deyleyler. Olar isimden başqa isim, ya da sıfat, fiil ve diger söz çeşitini yapqan yalğamalardır. Em sözge yañı mana bergenleri için luğatqa ayrı söz olaraq kirsetilir:

yapmaq → **yaptırmaq**, **yapılmaq**, **yapmamaq** ve dig.

tuz → **tuzlu**, **tuzluq**, **tuzsuz**, **tuzlamaq**, **tuzlanmaq** ve dig.

cemi (= episi) → cemaat, cemiyet, cedvel, mecmua ve dig. (*Mında diqqat etiñiz*: şu sözlerde yalğamalar endi tamırğa kirgen. Olar yalğama olaraq belgilenmez, ve bazıda tamırnı deñiştirte bile. Şu cümleden daa bir misal ketireyik: kitap – *kütüphane*)

Misal etip kösterilgen sözlerniñ episi biri-birine **tamırdaş** sayılır, çünki olar tek yalğamaları ile farq eteler, tamırları ise bir (=aynı) qala.

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

Ana ve analıq aqqında nasıl meraqlı eserler bilesiñiz? Hatırlañız.

Oca teklif etken ana aqqında şiirlerni oquñız. Begengenizni ezberleñiz.

Analıq mevzusına bağışlanğan subet keçiriñiz.

Becerilgen vazifeler esasında tedbir azırlañız.

Aşağıda berilgen metinde, qayd etilgen sözlerniñ yalğamalarını belgileñiz.

Küneş Ay-Petri şavleleri **dağlarınñ** uclarını aydınlata. Mishor **köyüniñ** üstüne **sepile**. Ortalıqta güzel pempe güller açqanda, hoş qoqu saçqanda, qaval sesini **diñlemek** için saarde erte yarıq uçıp **keldik** bu yerge. Qırmızı gül **gönceleriniñ** qoqusı öyle tatlı, dersniñ saar **yuqusı** sefa bere. Güzelniñ **qarşısındaki** yıldızlar titrey-titrey **sönip** qala. Eñ güzel çeçek – Arzıdır. Dağlarını meftün etken nefis çeçek Arzıdır. ‘Sesiñ er kes için tatlı-tatlı nağme kibi **yañğıray**. Sen **yırlasañ**, bütün Qırım **diñlene...** yürek taşa, iñlene’. (*Arzı qız*’dan)

Luğat:

pempe = al

saar = tañ atmazdan evel

sefa = zevq

nağme = ava, ezgi, maqam (*наспів*)

iñlene ~ ağlay

‘Aqbardağ’ (ikâye)

Tair Halilov

Bütün gece toqtamay yağğan ilki baar yağmuru kölgeli alçaqlarda ve oba-töpe sırtlarda şekerlenip, saqlı yatqan qar qalımtılarını büs-bütün iritip, sabağace yer yüzünü qap-qara etip taşladı.

Nasibe apte adetince erte uyandı. Tışqa çıqtı. Yağmur daa sepeley edi. Qamışnen qoralanğan azbar içinde eki qazıq boyu çekilgen telden aqşamdan unutup qalğan çamaşırlarını yığdı ve kene odağa kirip, şır suv şeylerni birer-birer sıqıp soba töpesindeki yipke yaydı.

Suvuğan, dım oda onıñ keyfini bozdı. Qıyış-qonğur tah-talarnen qurulğan setniñ üstünde çarşafsız, yamavlı yekâne yorğanı tübünde qalaçlanıp yuqlağan doquz yaşında oğluna mazün, sevginen nazar taşladı. Yüregi taştı. Onıñ başı ucuna tiz çökip, saçlarını sıypadı, eppeyi vaqıt eleslenip, qaarlenip oturdy. Soñ dört ayaqlı demir sobağa gözapaya toldurıp, tutaştırdı. Çay qaynattı. Ne qadar qıymasa da, oğlunu uyantmağa mecbur oldı.

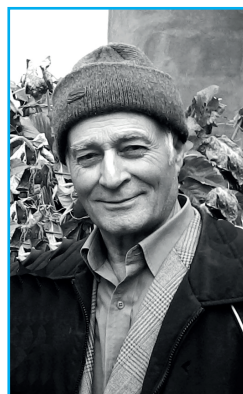
– Aç közleriñni, qozuçıgım. Saba oldı,– dedi anası oğlunıñ perçemini nazik-nazik çıbalatıp.– Qalq, oğlum, vaqıt keldi.

Qurtnezir közlerini açtı, külümsiredi ve yanağını anasınıñ eline qoyıp:

– Anam, anaçıgım. Menim küneşim,– dedi.

– Tur, tosunım, kiyin, yüzüñni yuv. Çay içeyik de, tarlağa barıp, gözapaya ketireyik. Odunımız bitti.

– Ana, tüşümde bilesiñmi kimni kördim?

– Kimni, canım? Eyilikke olsun.

– Babamni. Saqalı ösken, tap köküsine qadar tüşken...

– Tüşüñ pek yahşı. Belgisiz ğayıp olğan, sağ qalğan askerler alâ daa qayıtıp keleler. İnşalla, babañ da sağdır,– dedi anası.

Oda tekarar qızğan edi. Qurtnezir ştanını, kölmegini, anası tikken yelekni, örgen çoraplarını kiyip, büyük, bol kaloşlarını süyreklep, tışarı çıqtı. Qora qazığına mihli savuttan betini yuvdı.

Şu vaqıtqace anası sofranı donattı. Ötmekke sarı yağ silip, sıcaq, tatlı çaynen sabalıq yemeklerini aşadılar. Babasını sofranı başında da añdılar. Soñra coşqun, sevinç bekler bir alda ekisi de tarlağa kettiler.

İnce, can sıqıcı yağmur ep sepelemekte. Ortalıqta daa yeşillik körünmese de, endi baar kelgeni belli olıp tura. Sürü-sürü kiyik papiyler avada qanatlarından sızğırtıp uça, özen boyunda aselet yerniñ tuzunu yuvmaq için suv qoyulğan pamuq tarlalarında özlerine aş qıdırı ediler. Uzaqta qararıp turğan zerdali bağçasınıñ üstü erilğan renkli ince ve yengil tumannen qaplı... Taze topraq qoqulu baar avası kökü qafesiñni toldura, o, tap qan damarlarıñace siñe, gönülni hoş ete, coştura. Olar sabanı tiymey qalğan çet sıralardaki qaverenki pamuq saplarını birer-birer oraqnı orıp aldılar ve eki top ğozapayanı yipnen sıqtırıp bağlağan soñ, biri-biriniñ yardımından arqalarına urıp, zar-zornen ayaq üstüne qalqtılar. Köyge az qalğanda, olar arıq boyundaki töpeçikte ösken dut teregi túbünde az-buçuq raatlanmaq istep toqtaldılar.

– Qısmet etse, babam qayıtıp kelse, biz babamnen ğozapayağa qatnarmız. Sen ise evde aş pişirip, bizni beklep otırırsıñ yahşımı, ana? – dedi oğlu.

– Ay-ay, balam, babañ tez-tez kelseydi, biz de alem kibi yaşar edik, – dep iç çekti anası.

– Ana, ana, baq! Baq, ana! – dedi Qurtnezir ayretli davuşnen.

– Ne o?

– Aqbardağ! Seniñ sevgen çeçegiñ.

– Vay, balam! – Nasibe apte üç-dört adım çette, bılıtki otlar arasından bem-beyaz, sabiy qalbi kibi temiz-pak, yer túbünden baş köterip, dünya yüzüne baqıp turğan çeçekni kördi. Nazarı tılsımlağan aqbardağqa tikilip qaldı. Bu ilki baar çeçeginen onıñ eñ sevinçli, eñ bahtlı künleri bağıl dese, kimse inanmaz.

– Balam. Zamet de olsa, o çeçekni maña alıp ber.

Oğlu qoltuqlarını yipten boşatıp, eline süyrü bir tayaq aldı da, aqbardağnı túbü-tamırinen qazıp çıkarıp, anasına uzattı.

– Sağ ol, evlâdım. Ömürin uzun, bu çeçek kibi temiz, taze olsun,– dedi anası.– Bunı evde bir boş qutuçıqqa oturtırmız.

Olar qalqıp, aqırın-aqırın kene yolğa çıqtılar. Bu kün yağmurlı, sılaq olsa da, olar için ğayet hayırlı kuun edi. Ana-bala evge yeret-yetmez, azbarlarında nasıldır bir qalabalıq kördi. ‘Ne oldı, aceba?’– dep turğanda, qarşılarna qomşu bala çapıp çıqtı.

– Nasibe apte, közaydın! Seitnebi ağa sağ-selâmet keldi! Evge kirmey, sizni beklep tura.

– Ne deysiñ şu?!

– Kerçek, Nasibe apte. Közaydın!

Nasibe apte sırtındaki yükünen çalqasına avdarıldı ve bulutlı kökke baqıp, aqbardağ tutıp turğan ellerinen betini örtti.

Şaşıp qalğan balasına:

– Bar, balam, çap, balam, babañ kelgen, – dep zornen dudaqlarını qıbirdattı.

Qurtnezir omuzlarını sıqıp turğan yiplerni çezip, ğozapayanı yerge taşladı da, dünyasını unutıp, ayaq túbündeki balçıqını çevre-çetke sıçratıp, evlerine taba çaptı.

Uzun boylu, pilotkası túbünden gür, sim-siya saçları körünip turğan bir adam elindeki şinelini çemodan üstüne taşlap, köylüler arasından çıqtı ve balağa qarşı tez-tez yurdi. Bir qaç adım qalğanda, o, ellerini qartal qanatları kibi kerdi, çamur üstüne tiz çökti, yanıp-pişip çapıp kelgen oğlunu quçaqlap bağrına bastı.

– Oğlum! Menim oğlum!

Qurtnezir tavşan kibi qaltırap, babasınıñ boynuna sarıldı, onıñ iri, sıcaq közyaşlarını özünüñ çeresinde is etti.

– Babam! Keldiñmi, babam! Men seni gece-kündüz bekledim, sağındım!..

Söz yapıcı, şekil yapıcı ve söz deñiştirici yalğamalar (devamı; başı – keçken aftanıñ mevzusında)

Sözniñ esas manasını deñiştirmey, aqiqatta (yani şu muayyen cümlede) qaysı şekil aktual olğanını **şekil yapıcı** yalğamalar bildire. Olarğa çoqluq, isimniñ ohşav-küçültöv ya da sıfatniñ derece yalğamaları, fiilniñ zaman ve diger yalğamaları kire:

kelmek → keldi, kelgen, keleyata, kelmek, kelip, kelerek, kelir eken ve dig.

kitap → kitaplar, kitapçıq

yañı → yap-yañı, episinden yañı; güzel – güzelce, pek güzel, eñ güzel

Sözlerni birikmede özara bağlamaq ve cümledeki munasebetni köstermek için **söz deñiştirici** yalğamalar qullanıla. Bu, mülkiyet, keliş, sayı-şahıs yalğamalarıdır:

kitap – kitapniñ, kitapqa, kitapnı, kitapta, kitaptan; kitabım, kitabıñ, kitabı,

kitabımız, kitabıñız → kitabımnıñ, kitabıña, kitabıñdan, kitabımıznı, kitabıñızda;

kelmek – keldim, kelesiñ, kelgen, keldik, keleceksiñiz, kelirler.

Sözniñ er bir yalğamasına ait negzi ayrılır. Demek, **negiz** söz yapıcı, şekil yapıcı ve söz deñiştirici, em er biriniñ içinde 1-ci, 2-ci ve il. ola bile:

Keç + miş + i + ni unut + qan + nıñ kel + e + ceg + i ol + ma + z (At. sözü)

söz yapıcı negiz söz yapıcı negiz söz yapıcı negiz

şekil yapıcı negiz şekil yapıcı negiz 1-ci şekil yapıcı negiz

1-ci söz deñiştirici negiz söz deñiştirici negiz 2-ci şekil yapıcı negiz

2-ci söz deñiştirici negiz söz deñiştirici negiz

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

Tufanda qalğan qoy sürüsi

Yusuf Bolat

Çoban Asannı bilesiñizmi? Bil-meseñiz, diñleñiz. Çoban Asan Alim degen yigitniñ dostu. Ayvazovskiyniñ çobanı, Qarabiy yaylânıñ lâçini eken. Ey-yey, oña nafle Lâçin demegenler.

Yaylânıñ ucunda tim-tik bir qaya bar eken. Lâçin Asan boş vaqıtlarında bu qayanıñ üstüne çıqa da, ondan deñizge baqıp, qavalını çala eken. Em öyle bir çala eken ki, deñizdeki balıqlar suv üstüne çıqıp, onıñ çalgısını diñley ekenler.

Şu afatlı künde de öyle yapqan. Em keresinde tek balıqlar degil, qoyları da qayanıñ etrafına toplanıp kelgenler, avadaki quşlar, onı diñlep, başı üstüne asılıp qalğanlar.

Lâçin Asan zevq-sefanen çalğan. Ne için çalmasın, yarı oraza bayramınıñ birinci künü, çobanlıq etkenine beş yıl olacaq. “Beş yıl tolğan künü evge kel, – degen Avanes ağa oña, – o vaqıt bütün parañnı beririm, – evli-barqlı olursıñ”.

Asan yarınki quvançlı künni oylanmaqta olun, bu tarafta kök qararğan, deñiz siyarğan, ortalıqqa küpe-kündüz qaranlıq çökken. Birden öyle bir afat qopqan ki, yernen kök qarışqan, yağmur degil, taş yağğan...

Lâçin Asan, qayadan tüşip, qoylarını captan quvğan arada, serke sırimdan aşağı yuvarlanğan. Serke derkeç, qoy sürüsi de onıñ artından ketken. Köz açtım – köz yumdım degence, beş yüz qoydan bir lanesi de qalmağan.

Lâçin Asan bir özü qalğan. Irğağını omuzına urıp, qavalını quşağına qıstırıp, şorbacısına ketken. Şorbacısı onu asarmı, kesermi, yoqsa eki yağını bir çızmağa soqıp, Sibirge aydarmı – ne yapsa da aqqı bar.

Azmı ketken, çoqmı ketken. Kefege kelip kirgende, ortalıqını qaş qaranlığı bağlağan.

– Hoş keldiñ! – degen Ayvazovskiyy oña.

Ya çoban Asan ne desiñ?

– Avanes ağa, qoylar tufanda qaldılar, beş yüzü de sıırımından ketip, elâk oldılar, – degen. – olarnı tölemege ne malım bar, ne aqçam bar, tek bir canım qaldı, onı alıñ.

Ayvazovskiyy bu arada başqa bir şey meraqlandırğan:

– **Qana, oturıp bir qave iç de, tufan nail qopqanını aytçı! Bullu qaysı taraftan kelip çıqtı?.. Kök siyar dımı?.. Qoylar mañraştıllarmı?..**

Bu şeylerni sorap bilgen soñ, Ayvazovskiyy çoban Asanğa şöyle degen:

– **Bar, qardaşım, cemaatnen bayram yap. Bir aftadan kelirsiñ...**

Kel zaman, ket zaman, aradan bir afta keçken. Çoban Asan ne aş aşağan, ne suv içken, ne yuqu yuqlağan. Aftanıñ soñki künü, başını töben alıp, kene Ayvazovskiyniñ qaraltısına kelgen.

– Avanes ağa, meni çekiştirmeñiz, tez-tez cezamnı beriñiz, artıq çıdap olamayım, – degen.

– O da nasıl cezadır?.. Yür, saña kösterecek şeyim bar.

Olar ikinci qatqa çıqqanlar. Yap-yarıq, arman kibi meydan bir odağa kirgenler.

– Endi mına bu şeyge baq! – degen Ayvazovskiyy. Degen de, divardaki perdeni çekip alğan.

Lâçin Asan şaşıp-şaşmalap qalğan. Ne içün şaşmasın, divarda öz qoylarını, qoyların arasında özünü körgen. Yaylânı da, tim-tik qayanı da, sıırımından yuvarlanğan serkeni de körgen.

– Oşaymı? – dep sorğan Ayvazovskiy.

– Tıpçı özü! – degen çoban Asan. – Amma qoylar qıbrıdamaylar da?

– Buña resim derler, – degen Ayvazovskiy.

Çoban Asan resim degen şeyni qaydan bilsin! Körgenlerini kerçek bellegen.

– Bu resimni seniñ aytqanlarıña baqıp yasadım, – degen Ayvazovskiy. – “Tufanda qalğan qoy sürüsü”. Sattım. Satqan parama beş yüz qoy aldım. Qoylar Cemaletdin baynıñ çayırındalar. İsteseñ, kene çoban ol.

Ey-ey, laf bunıñnen de bitmegen. Ayvazovskiy cebinden bir deste çırışlı para çıqarğan da, şatırdata-şatırdata çobannıñ elline tuttırğan.

– Beş yıllıq elâl işiñ içün sağ ol, qardaşım! – degen.

Soñ nasıl olsun da, Lâçin Asan quvançından aqlını çıldırtmasın! Qapudan yürüp degil de, uçıp çıqtı, deyler. Ey-ey, dünyada yahşı adamlar azmı ya!

■ O vaqıttan soñ afta keçken, ay keçken, yaz da keçken, küz kelgen. Küzde, deyler, Lâçin Asan, dört para köyden musafir çağırıp, çalgı tutıp, balaban bir toy yaptırğan. Toyda, deyler, Alim batır qaytarma oynağan, Ayvazovskiy oña zil tutqan, dedem de şerbet süzgen. Em süzgen, em içken, qursağı davulday şişken.

■ Qırımtatar luğatları

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

12-nci afta

Tayçığım

Menim tayım ciyren qaşqa,
Qamış qulaq, al ayaq.
Onıñ içün bar bir qamçım
Sapı qattı, çum tayaq.
Saba sayın ağam meni
Tayçığıma minsete.
Başın cetep, qıra boyun...
Yavaş-yavaş cürsete.
Babam Canköy bazarından
Eger satıp alacaq.
Tepreç künü o egerni
Tayçığıma salacaq.
Aqşam üstü corğalanıp
Köpük qusqan tayımnı,
Suqlandırıp qarap turğan
Köy büyügi – dayımnı.
Kirecekmen köçürmeden
Aydamaqtay tiklenip.
At üstünde oñğa, solğa
Qurma cayday büklenip.
Maña bunı ögretken soñ
Babam siypay başımnı.
– Yigit oldı kence oğlum,
Sürt benim közyaşımnı.
Men de emin etemen soñ:
– At üstünde yürermen.
Batırlarman talaşırman,
Cigit olıp ölermen.

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

13-nci afta

Hırsızlıq

Abdulla Dermenci

Tair, mektep arqadaşlarından beraber, üç kilometr avlaqdan gölge yuvunmağa ketti. Yolda Murat da qoşuldu. Olar, göl çetinde oynayıp, bezgen soñ, evlerine qayıtqanda, kolhoznıñ qavun-qarpız bostan yanına keldiler. Burunlarına qavun qoqusı urdu. Baqsalar, yolın çetinde, qora arıtında, çoqtan-çoq çararıp qalğan qavunlar uzanıp yatalar. Murat arqadaşlarına bostandan qavun almaqni teklif etti. Tair buña qail olmayıp tırıssa da, Murat onı da qandırdı.

Olar qoranın artından pısıp bardı ve ekişer qavun üzdiler. Qaravul olarnı körmedi. Qavun aşap bıqqan soñ, ana-babalarına da alıp baracaq oldılar.

Tair yavaştan evge kirip:

– Ana, mına sizge de, – dep balaban sarı qavunni anasınıñ aldına qoyaraq, anasınıñ soravından saqınıp, ikinci evge kirip ketti.

Aqşamlıq aş tedarigini körgen anası, qavunni aqayı yolladı bellese kerek ki, yanına qayıtıp kelgen oğlundan:

– Babañ qayda qaldı? – dep soradı.

– Babamni körgenim yoq!

Anası işini bitirip, Tairniñ qolundan tuttı da:

– Közüme baq, qavunni qaydan aldıñ? – dep soradı.

– Kolhoz bostanından aldım.

– Kim berdi?

– Özüm aldım!

– Demek, hırsızladıñ, öylemi?

Tairniñ anası bu sözni açuvnen ayttı ve qavunni yerden köterip, oğlunıñ qoltuğına qıstırdı.

Tair, ağılsırap, başın pencere tarafqa işaret etti:

– Men anda barğance qaranlıq olur, anna, tışarı atıp keleyimmi?

– Sen onı östürmediñ, atmağa da aqqıñ yoq!

Tair ağlap yiberdi.

– Qaravul qulağınñı bursın, bir daa hırsılıq yapmazsıñ. Anasından meramet körmegen Tair, yaşlı közlerini sürtip, kolhoz bostanına ketti. O, bostanğa kelgende küneş qavuşayata edi. Qaravulnı körgeninen, ökünip ağlap yiberdi.

– Ne oldı, oğlum, nege ağlaysıñ?

Tair qoltuğındaki qavunnı qaravulnıñ aldına qoydı.

– Anam evden quvdı, bar, qavunnı alğan yeriñe taşlap kel, – dedi.

Qaravul, balanıñ ruhiy azabını añlap, başını sıypadı:

– Anañ doğru aytqan, oğlum, hırsızlıq çirkin şey. Bar, endi, qayt. Anaña ayt qabaatınñı tanığanıñ içün bu qarpız-nı saña bahşış berem.

Tair quvanıp, bar küçünen evlerine çaptı. Şeerge kirgen soñ yavaştan, bol nefes aldı. Lâkin onı ikinci bir qorqu sardı. “Anam babama aytsa, o meni mıtlaq cezalar”, – dep tüşündi. Qorqa-qorqa evge kirdi. Tairniñ bahtına, babası evde yoq edi. O, anasına sarıldı:

– Ana, babama aytmazsıñ, yahşımı?

– Baba evlâdınñ yañlış atqan adımını bilmek kerek, – dedi. – Babañnıñ ögünde de qızarırsıñ, bir daa böyle iş yapmazsıñ.

– Bir daa iç yapmam, anaçığım!

■ İsim: türlenüv

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

Qırım armutları

Ablâziz Veliyev

Komendnant rejimi lâğu etilgen soñ, çaresi olğanlar, istegen yerlerine barıp başladılar. Leninabadda yaşağan Seitümer dayı da geceleri toqtamay tüşlerine kirgen tuvğan köyünü ziyaret etmekni çoqtan arzulay edi. Niayet maqsadına irigen.

Tuvğan köyüne barıp kelgen soñ, İzzet torunu Taşkentke ketkende:

– Mınavı selâmımnı Afife alaña alıp barıp berse. – Seitümer emcem Qırımğa Otuzğa barıp kelgen, bunu andan ketirgen, Afife alaña ber, angi bağçadan ekenini özü bilir, dep ayttı, deseñ olğan, özü bilir, – degen.

İzzet ağa Taşkentke kelgen soñ, emanetni, Seitümer dayı aytqanı kibi tariflep, Afife alasınıñ qoluna tuttırdı.

Afife apte yavluçıqını qolları qaltıray-qaltıray, yavaştan çekdi. Onıñ içinde dört dane armut tura edi.

– Vay, bu bizim Qurban qaya etegindeki bağçamızınıñ eñ yuqarısındaki bera armutından da! – dedi Afife apte.

Olardan birisini eki avuçı arasına alıp sıypadı, qoqlap baqtı, soñ közlerine sildi. Şu ande közlerinden boyuncaq kibi yaşlar tıgırıp başladılar. Aqırından minder üstüne oturıp:

– Rahmetli babam oturtqan, er vaqıt Memedlâ ve Cemal ağamlar quyudan qopqanen suv taşıp suvarğan terekniñ meyvası, – dedi yılmayıp, teren kökü keçirerek, – Sağ olsun Seitümer ağam, sağ ol, İzzet! Aydı, o tereklerini oturtqan rahmetli babamniñ, suvarıp östürgen ağamlarınıñ ruhuna bir dua eteyik, Amin...

- İsimlerde sayı, mülkiyet ve haberlik.
- Mana ceetten çeşitleri (has ve cınıs, canlı ve cansız)

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

Sıfat: umumiy manası, deňişmemezligi, yapılıvı

Siziň qabaatıňız yoq!

Gülzar Dermenci

Nafe yaş olsa da, Marğıllannıň toqumacılıq işhanesinde tikiş maşnalarını tamir etüvde usta sayıla. Qayerde qaysı bir tikiş maşınası bozulsa, o yerge deral Nafeni yollaýlar. Em de o , tikimş maşınasını cıymağa ve oňa kerek aletlerini özü işlep çıqarmağa da bile. Bu işhaneni endi Nafesiz tasavur etmek pek qıyın.

Böyle ustalıqını o qayerden, kimden örgengen, aceba? Sürgün etilgen qırım halqı ecnebiy illerde de ğayıp olmadı. Çünki halqımıznıň ömürge em de özüne işançı taşqınını aňdıra. Halqımız işkir ve nasıl vaziyetlerde olmasın, arını-namusını coymadı. Onıň için de halqımıznı kimseler yoq etip olamaz.

Bu qıyın yıllarda, sürgünlükte, Nafe şu işhaneye adiy işçi olaraq qabul olundu. Halqımıznıň ise ğurbetteki yaşayışı endi-endi durulup başlağan edi.

Bir künü Nafeni işhaneniň başı çağırıp, bilgisini mü-kemmelleştirmek için merkezge yolladı. Nafe yoq demedi.

Trengе biletni işhane alıp berdi. Bileti mücibi yeri küpede edi. Naye demiryol stantsiyasına keldi. Elinde bir kiçkene cemidandan ğayrı bir şey yoq. O, çaltlıqnen vagonğa kirip, öz yerine yerleşti. Soň tışarığa çıqtı. Trenniň köçüvine daa yarım saat vaqtı bar edi. O bufetke aylandı. Soň vagonğaminip, küpege kirdi ve birden şaşmaladı: küpede endi daa üç kişi peyda olğan. Özleri de arbiyeler. Urbalarından körüne. Nafe kirgeninen, olar da oňa baqtılar.

Arbiyeler güzel yutip yerleşkenler. Pencere ögündeki masaçiq üstünde türlü yemkeler, açılğan konserva qutulaları. Olar Nafeni de sofraya teklif ettiler.

Nafe arbiylerni körüp, özünü raatsız duydı. Qomşularını çoq begenmedi. Onıñ için tekliflerine minnetdarlıq bildirip, küpeden çıqıp ketti. Bayağı vaqıt vagonnıñ koridorındaki pencerelerniñ birisinden ep deñişip turğan manzaranı seyir etti. Birazdan kene küpege kirdi. Oturdı. Aralarında tanışuv başlandı. Arbiyeler öz adlarını aytqan soñ, Nafeniñ adını da soradılar. Qayda ketkeninen meraqlandılar.

– Men oquvğa ketem. İşhaneden bilgimni arttırmağa yolladılar, – dedi. Utansırıp, özünü ep çetke sekti.

– Adıñ meraqlı. Bizim adlarğa beñzemey. Qaysı millettensiñ? – dep soradı arbiyelerden biri, polkovnik. Olarnıñ üçü de polkovnikler.

Nafe halqımıznıñ alını bularğa çoq bildirmege istemeyip, milletini gizleycek oldı. lâkin soñ ğururnen:

– Men Qırımdanım! – dep cevap berdi.

Arbiyeler biri-birine baqıştılar. Lâkin özlerini bir şey olmağan kibi tuttılar. Soñ olarnıñ birisi kene de:

– Kel, qardaşım, biznen beraber otur,– dedi.

Nafe, o şay degen soñ, barıp masaçiq yanına outrdı. Laf qızğınlaşıp ketti. Nafe çoqusı indemey otura. Laflarına kirişmey. Birazdan polkovnik:

– Bilesiñmi, qardaşım, bu depotratsiya oluvıñızda siziñ, qırım halqıñıznıñ iç de qabaatı yoq. Siziñ Vetanıñız güzel Qırım olğanı, siziñ yerıñız olğanı qabaatıñızdır. – dedi.

Nafeniñ közlerine yıldırım çabıklıgınen közyaşları aqıp keldiler. Nefesi tutulğan kibi oldı. lâkin o, alını iç de köstermedi. Özünü elge aldı.

Arbiyeler ise bir şey olmağanı kibi kene aşadılar, laf ettiler.

‘Ebet, olarğa az sayılı qırım halqınıñ sürgünlik neticesinde azaplanğanı, bu ğurbet yerlerde çekişip ölgeni, Veta-

nına asret olğanı ne kerek? Olar – büyükler, olar laf etkende, er bir digger milletlerni aşağı seviyede sayıp laf etmege alışqan ağalar. Olarğa er şey mümkün yapmağa’, – dep tüşündi Nafe ve: ‘Mına şimdi aralarında tesadufen bulunğan men kibi qırım yigitiniñ közyaşı, yürek ağrısı da kerekmey. Çünkü, eger de kerek olsa edi, olar, ağalar, halqımızniñ aqqını çoqtan tikler ediler, onıñ devletini, ükümetini qaytarıp berir ediler’.

Nafe böyle alğa rastkelgenine pek asabiylendi. Ve añında deral ‘Teremok’ adlı rus masalı canlandı. Bu masalda büyükten-büyük ayuvniñ kiçkenelerniñ ufaçıq evçiklerine kirecek olup, onı bozğanı er keske belli. Lâkin başka şey de belli: masaldaki ayuv aqıllanıp, kiçkenelerniñ evçigini daa güzel qurmağa yardım ete.

‘Ah, qana bizim halqqa da böyle yardım etken tapılsa edi! Öz evimizni yañıdan qursa edik!’ Nafe qıçırmağa istedi.

Tren ise ep ögge ketti – yarıq ufuqlarğa doğru.

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

Gidroportqa seyaat (qısqartırılğan)

R. Fazıl, L. Sofudan

1934–1935 seneleri. Memleketniñ er yerinde, şu cümleden Qırım da, mektep talebeleri, yaşlar Vatannı qorçalav işine azır olmaq için beden terbiyesine, kütleliy sport körünişlerine aktiv sürette celp etilgen devir.

O vaqıtta Alupkada türlü sport inşaatlarinen donatılğan büyük stadion ya da sport seksiyaları yoq edi. Lâkin çeşit sport meydanları çoq. Sanatoriy yanında ise yengil atletika seksiyası da bar edi. Amethan dostlarinen mına bu yerde çoq oğraşa. Mektepte ve sport tögereklerinde faal sürette iştirak ete. 100 metr ve 200 metr mesafege çapuvda, uzunlıqqa ve yükseklikke sekirüvde Ametke ve Abduramanğa yeter yoq edi. Yahşı çapqanları için olarğa Yaltadan mahsus ‘şipovkalar’ alıp kelgen ediler. Böyle ‘şipovkalar’ tek olarda olğanına ğururlana ve yahşı netice köstermek için çapuvnen çoq oğraşalar.

O vaqıtta Alupka üzerinden sıq-sıq gidroplan degen uçaqlar uçıp keçe edi. Olarda köpçek yerine mahsus çanalar bar. Bu çanalar vastasinen olar suv üstüne qona ve suv üstünde de köterileler. Bu uçaqlarınıñ uçuvı balalar için büyük vaqia ola. Uçaq ketken soñ olar onıñ aqqında daa çoq laqırdı ete, onıñ nasıl uçqanı, ne için yerge yıqılmağanı, nasıl köterilgeni, nasıl qonğanı hususunda qızgınlıqnen dava eteler. Bu qızgın davalarınıñ teşebbüsçisi de, eñ faal iştirakçisi de Amethan ola.

Bir kere o öyle qızıştı ki, öz fikirlerini isbet etmek maqsadinen balalarğa muracaat etip:

– İsteseñiz, yürüñiz Yaltağa Gidroportqa barayıq. Epi-sini öz közümüznen körermiz,— dedi.

– Cayavmı? – dep soradı balalardan birisi.

– Ya ne? Eki saatte barırmız.

Amethan teklif yaptı mı – o şey mıtlaqa olacaq. Şay olıp kelgen. Şimdi de bir kaç bala ‘uzaq’ dep teklifni red etse de, Abduraman, Eskender ve daa üç oğlan Amethanğa qoşulıp Yaltağa yönediler.

Gidroport Yalta buhtasında edi. Balalar onıñ kenarına yaqınlaşıp, közlerini uçaqlarğa tiktiler. Anda olğan areketler öyle meraklı ki, olar dünyasını unuttılar: uçaqlar çağalla kibi yavaş avelep kelip çanaları ile suv üstüne qona ve mahsus skelege kelip toqtağan soñ içinden adamlar çıqalar. Olarnıñ yerine başqaları mine. Soñ birazdan uçaq kene yerinden köçip, qayıq kibi yaldap ögge yüre ve birden suratını arttırıp vıznen yuqarığa avağa köterilip kete.

Amethanı er şey: adamlarnıñ nasıl tüşkeni, nasıl mingeni; kabina içinde nasıl yerleşip oturğanları, anda ellerinen nasıl areketler yapqanları, uçaqlarnıñ nasıl etip qonğanı ve nasıl köterilgeni meraqlandıra. Bu onıñ bütün fikirlerini celp etip alğan ayrıca dülber manzara edi.

Bu güzel manzaranı, bu seyaatnı balalar öyle begendiler ki, atta endi aqşam üstü olğanı ve qursaqları çoqtan aç olğanını da duymadılar.

Evge katernen qayttılar. Bu da Ametniñ teklifi edi. Yolda olar öz körgenlerini biri-birine tarif etip evelki davalarınıñ bir talayı çezilse de, fikir alışıp berişüv neticesinde yañı davalar peyda oldı.

- **Sifat dereceleri (şu cümleden azlaştırma ve quvetlendirme şekilleri)**

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

Qırım yarımadası

M. Mamutova

Sen Qırım aqqında ne bilesiñ? Dünyanıñ eñ dülber yerlerinden biri Vatanımız Qırımdır. Yarımadamızınıñ cenüp ve ğarp yalılarını Qara deñiz, şarq yalılarını ise Azav deñizi sarıp alğan. Qırım boylap yalı sınırlarınıñ uzunlığı – 2500 kilometr.

Yarımadanı qıtanen Yañı Qapu boyunu (*непериушок*) bağlay. Yurtumızınıñ meydanlığı aman-aman 27 biñ kvadrat kilometrini teşkil ete. Onıñ 72% – tüz yerler, 20% – dağlar ve 8% – göl, tıynaq ve özenlerdir. Qırımınıñ ğarp ve şarq tarafları arasında 326 kilometr, şimal ve cenüp tarafları arasında 205 kilometr mesafesi bar.

Ya yarımadamızınıñ tam ortası ne yerde? Ortası Qurman bölgesiniñ Azov köyü yanındadır. Qırımınıñ şarqında Kerç yarımadası, ğarpta ise Tarhanqut yarımadası yerleşken.

Yurtumuz pek büyük olmasa da, iqlimi çeşit-çeşittir. Deyik, Qırımınıñ çöl tarafında, dağlıq yerlerinde ve cenübiy yalı boyunda biri-birinden farqlı iqlim bar.

Yarımadamızğa ayrıca yaraşlıq bergen – dağlardır. Ay-Petri, Çatırdağ, Qaradağ, Orman qoş kibi dağlarını er kes bile. Orman qoş Qırımınıñ eñ yüksek dağı sayıla.

Yarımadanıñ 257 özeni bar. Eñ büyük özenler – Salğır, Alma, Belbek, Büyük Qarasuv. Olardan eñ uzunı – Salğır. Eñ bol suvlu özen ise Belbektir. Qırımda 50-den ziyade göl bar. Göller arasında eñ büyügi – Sasıq Sıvaş.

Qırım özüne has dülberliginen ayırılıp turğan uçansuvlarınınen de bellidir. Eñ hoş şırılдаğan gür suvlu uçansuv – Cur-Cur. Onı yılınıñ er angi mevsiminde ziyaret etmek mümkün.

Yarımadamızınıñ uzaq keçmişine dalmaq isteseñ, Çufut qale, Mangup qale, Eski Kermen kibi qadimiy qoba şerlerini ziyaret ete bilesiñ.

Qırımınıñ tekrarlanmaz, dülberden-dülber tabiatı, acayip qayaları, ayrette qaldırıcı acayip şekilli dağları, tuzsuz ve tuzlu gölleri, qoruqları, eski zamanlardan qalğan müheleşem sarayları, ibadethaneleri, çoqtan-çoq tarihiy ve arheologik obyektleri bar.

Qısqaşı, Qırım aqqında aytqanda, güzel manzaralarını, temiz avasını, mücizeviy tabiatını añmamaq mümkün degil.

Sen – qırımtatarsıñ. Bu aziz yurtınıñ tamır halqına mensüp bir evlâtsıñ. Öz yurtuñni sev, ana tiliñni bil, şanlı tarihıñni öğren. Büyük tarihımıznen gururlanıp, öz halqıñnıñ çoq asırlıq ananelerini ürmet et.

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

18-nci afta

‘Doğğan yerim Qırımdır’

Çerkez-Ali

Doğğan yerim Qırımdır,
Dülber onıñ er yeri.
Qırım menim Yırımıdır,
Bereketli çölleri.

Ayvanlarğa sefadır
Keniş-qulan yaylası.
İnsanlarğa şifadır
Çeşit türlü meyvası.

Çevre-çeti deñizdir,
Balıqları yaldağan.
Yalılıarı yüzümdir,
Baqqan közni aldağan.

Qırım yarımadaadır,
Yalan dünya cenneti,
Avası tek faydadır,
Yaşa Qırım ümmeti.

Senden nesil doğacaq,
Millet ösip oñacaq.
Duşmanlarınıñ başına
Quzğun olıp qonacaq!

Bunı bilmegen ahmaq,
At oynatır daa çoq.
Halq yansın dep ot yaqmaq,
Pis adeti bizde yoq.

Doğğan yerim Qırımdır,
Güzel onıñ er yeri.
Qırım – ayat yırır,
Dülberlerniñ dülberi.

- Miqdar ve sıra, pay ve tahminiy sayılar.
- Sayıların digər fənlərdə qullanuv

Ev işi. Siz begengen ev vazifəsini saylañız.

19-nci afta

‘Vatanım’

R. Çaylaq

Qapımız ögüne lâleler saçtım.
Sudaq yalısı allandı-kül-di.
Pencere-qapımnı quvançnen açtım,
Güya qaytadan dünyağa keldim.

Melevşe, lâleler ne güzel qoquy!
Köklerde gür olıp turnalar uça.
Yalıda dalğalar efsane toquy,
Qaradağ deñizge quçağın aç.

Ögümde bağ-bağça, artımda – dağlar,
Töpemde – mavı kök, yanımda – deñiz.
Olarğa qavuşqan quvançtan ağlar,
Çağıram:
– Yurtdaşlar, Qırımğa keliñiz!

Ey, güzel Vatan – canımsıñ, qanımsıñ!
Sen için çıqtım men aziz küreşke.
Sen benim muqaddes aqqımsıñ,
Seniñle yeterim ayğa, küneşke.

- **Bağlayıcı:** çeşitleri, cümledeki vazifesi
- **Modal söz, nida ve derecelikler:** manaları, cümledeki yeri ve vazifesi

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

‘Qırımım’ (yır)

A. Veliyev

Yer yüzüniň köküsinde
Gül kibi Qırım.
Menim ana-Vatanım
Em benim yırım.

Aqmescitim, Yalta, Kefe
Em Eski Qırım.
Aqyar, Kezlev, Sudaq, Canköy –
Menim Qırımım

Aluşta, Alupka, Kerç,
Qarasuvbazar.
Zuya, İçki, İslâm-Terek
Ve Büyük Onlar.

Aq-Şey(i)h, Alma-Tarhan,
Saq, Bağçasaray.
Baydarava, Or Qapı
Sizni selâmlay.

Yaşa, gülle, Qırımım.
Menim Vatanım.
Seniň içün feda olsun
Qanım ve canım.

Yaşa, gülle, Qırımım,
Menim Vatanım.
Bir danesiň dünyada
Canım Qırımım.

Alla, Alla ne güzel,
Er şey Alladan.
İç bir şey ayırmasın
Bizni Vatandan.

İzaat luğatı:

Or Qapı – Yañı Qapuniñ eski adı.

Ev işi. Siz begengen ev vazifesini saylañız.

MUNDERIDGE

1-ncı afta	3
2-ncı afta	8
3-ncı afta	14
4-ncı afta	21
5-ncı afta	27
6-ncı afta	32
7-ncı afta	36
8-ncı afta	40
9-ncı afta	44
10-ncı afta	47
11-ncı afta	52
12-ncı afta	55
13-ncı afta	56
14-ncı afta	58
15-ncı afta	59
16-ncı afta	62
17-ncı afta	64
18-ncı afta	66
19-ncı afta	68
20-ncı afta	69